

BÜNTETÉSTANI ALAPFOGALMAK

A tankönyv
A büntetés-végrehajtási jog I.
(A büntetéstan és a büntetések története)
című tantárgy egyetemi oktatásához készült.

**Kabódi Csaba–Lőrincz József
Mezey Barna**

Büntetéstani alapfogalmak

Rejtjel Kiadó ■ Budapest, 2005

Írták:

Kabódi Csaba

I. rész, II. rész 3., 4.3-4.4., 6.4-6.5., 7, 9.3., 10.4. fejezetek

Mezey Barna

II. Rész 4.1., 5., 6.1-6.3., 7.1-7.2., 9.1., 10.1-10.3., 11. fejezetek

Kabódi Csaba – Mezey Barna

II. rész 2., 9.2, 11.fejezetek

Lőrincz József

II. rész 8. fejezet

Szerkesztette:

Kabódi Csaba

Lektorálta:

Vókó György

© Kabódi Csaba, Lőrincz József, Mezey Barna, 2005

Minden jog fenntartva.

Bármilyen másolás, sokszorosítás, illetve adatfeldolgozói rendszerben való tárolás a szerzők és kiadó előzetes, írásbeli hozzájárulásához van kötve.

A kötetet kiadja a Rejtjel Kiadó

Felelős kiadó: Farkas László

Tördelő: Gáspár Éva

Tartalomjegyzék

Bevezető gondolatok a büntetések történelmi ívééről (és még néhány tanács a jegyzet olvasóinak...)	9
--	---

I. RÉSZ

A BÜNTETÉSI ELMÉLETEK ÉS BÜNTETŐ ESZKÖZÖK PÁRHUZAMOS ÉLETRAJZA	19
---	----

1. Az ősi, természeti eredetű bosszútól a közösségi büntetés megszületéséig	21
--	----

2. A tradicionális jog évezredei: a bűnre és a büntetésekre vonatkozó vallási és filozófiai tanok, és a büntetések hierarchikus rendszere	24
2.1. A teokratikus államok büntető elvei és gyakorlata	29
2.2. A „klasszikus antik” kor büntetési felfogása és büntetési rendszere	30
a.) Hellász büntetési rendszere	30
b.) A római büntetőjog történelme	31
2.3. A középkori büntetési rendszer évszázadai	32
a.) A hűbériség kora	32
b.) A humanizmus-renaisszánsz, és a reformáció hatása	33

3. A modernkor büntetési elméletei és büntetési rendszerei	34
3.1. A felvilágosodás ígérete - a klasszikus büntetéstan megalkotása	34
3.2. A (jog)pozitivizmus, a kriminológiai iskolák és a közvetítő iskola szerepe a dualista szankció-rendszer kialakításában	35
3.3. A totalitárius államrendezés szankciórendszere	38
3.4. A büntetési elméletek hullámmozgása a legújabb korban; a büntetési eszközök pragmatizmusa	41

II. RÉSZ

A BÜNTETÉSI ESZKÖZÖK (FORMÁK) ÉS VÉGREHAJTÁSUK TÖRTÉNELME	47
--	----

4. A halálbüntetés történelme	49
4.1. A halálbüntetés és végrehajtása a tradicionális jog korszakában	49
4.2. A korai abolícionizmus (XVIII –XIX. század)	59
4.3. A halálbüntetés XX. századi (egyetemes) történelme	63
4.4. A halálbüntetés és eltörlésének honi útja	66

5. A testi büntetések	73
5.1. A testi büntetések történelmi funkciói.....	73
5.2. A testi büntetések hazai története.....	76
6. A szabadságvesztés-büntetés és végrehajtásának egyetemes története	84
6.1. A szabadságbüntetés kezdetei az ókorban.....	84
6.2. A szabadságvesztés-büntetés a középkorban.....	89
6.3. A polgári jogállam központi büntetése: a szabadságvesztés.....	103
6.4. A reform-büntetőjog hatása a szabadságvesztésre.....	112
6.5. A XX. század börtön-modelljei.....	114
7. A szabadságvesztés-büntetés és végrehajtásának honi története	123
7.1. A korai gyökerektől az osztrák börtönügyig.....	123
7.2. A polgári magyar börtönügy.....	133
7.3. Börtönügy a második világháború után.....	142
7.4. Börtönrendszer a rendszerváltás után.....	155
8. A fiatalokkal kapcsolatos büntetőjogi szankciók és honi végrehajtásuk	164
8.1. A fiatalok „ügye” a Csemegi-kódexben.....	164
8.2. A fiatalok büntetőjogának és büntetés-végrehajtásának modernizációja: az 1908-as Fk. Novella.....	167
8.3. A fiatalok büntetőjogának és büntetés-végrehajtásának története a XX. század második felében.....	173
8.4. A fiatalok büntetés-végrehajtása a rendszerváltás után.....	182
9. A vagyonbüntetések fejlődésének rövid áttekintése hazánkban	186
9.1. A vagyonbüntetések eredete és fejlődése a XVIII. század végéig.....	186
9.2. A vagyonbüntetések a honi polgári társadalomban.....	192
9.3. A vagyonbüntetések a XX. század második felétől napjainkig.....	193
10. A munkabüntetések kialakulása és fejlődésvázlata	198
10.1. A Janus-arcú munka.....	198
10.2. A munkabüntetés kezdetei.....	199
10.3. A munkabüntetés térvesztése a középkorban és újraéledése a polgárosuló államokban.....	201
10.4. Munkabüntetések a XX. században.....	206
11. Az erkölcsi (megszégyenítő, becsület-) büntetések története	216
11.1. Az ősi modell.....	217
11.2. Becsületbüntetések a középkorban.....	218
11.3. A becsület és a becsületvesztés a modern büntetési rendszerekben.....	220
Ajánlott irodalom	222

Bevezető gondolatok a büntetések történeti ívéről (és még néhány tanács a jegyzet olvasóinak...)

Bevezetőt írni mindig kellemetlen feladat, tulajdonképpen a beköszöntő sorok tudományos értéke vajmi' kevés, mi több szakmai funkciója sem tisztázott. Az in medias res – valóban elegáns dolog. Persze nem kell mindig a divatot követni. Szép, s régi szokás: *a captatio benevolentiae*, a figyelem felkeltése, úgymond: az Olvasó érdeklődésének felébresztése. Bár egy egyetemi jegyzetnél feleslegesnek tetszhet, túlzott vállalkozás. Mégis azt hisszük, hogy illendő egy szép bevetetőt írni, de semmiképpen sem azért, hogy a tartalomjegyzék „feltupírozásával” előreküldjük dolgozatunk szellemi üzenetét, sokkal inkább azért, hogy - mint a jelesebb zeneműveknél szokás – nyitányként szolgáljon e néhány sor, s előjelezze a gondolati ívünk főmotívumait.

Mióta ember – s mert tudjuk: megőrzött emlékezetével – él e földön, létezik *a Jó és a Rossz ellentéte*. *A rosszra viszonzó 'másik' rossz*, a szenvedést okozóra visszafordított gyötrelme, a bűn szántszándékkal való visszatörzése. Ez persze még nem – jogi, perben meghatározott – büntetés volt, legfeljebb csak a fájdalmat elszenvedő ösztönös reakció lehetett. Elementáris erejű, a felháborodás diktálta mértékű – mondhatni: zabolátlan.

A harmadik évezred elején hajlamosak vagyunk azt hinni, hogy már sok mindent tudunk. Jókora rálátásunk van a dolgokra: kellő a civilizációs távolság, s az ezzel együtt megszerzett tapasztalat, és az ebből fakadó szellemi „fölkény”, s a felvilágosodás széles fesztávú szárnyalása nyomán nagyon közel kerültünk a bűn és a büntetés közös titkának kifürkészéséhez. Oly világosnak tetszik, hogy az emberiség, mint egyetemes egész, (korszerűen szólva: entitás) lényegében születése pillanatáról küzd nemcsak fennmaradásáért, de sokasodása óta – önmaga ellen is. Mert a Rossz vele együtt fogant meg – „nem kívánt ikertestvéreként”, s benne szunnyad, az egyetemes létet, az élhető élet értelmét, a fajának túlélését veszélyezteti. Már rég bebizonyosodott, hogy az ember nemcsak az Istentől öröklött szikrát, de az annak megsemmisítésére való gonoszságot, a reményt és a pusztulást egyaránt önmagában hordozza. Legfeljebb csak a különböző társadalmi – gazdasági – történeti körülmények kölcsönöznek jó, vagy rossz értelmet az ember historikus- genetikai tulajdonságainak. Valószínűleg szakmai merénylet leírni, de fájdalmasan igaz: *az ember – legalábbis büntetéstanilag tudathasadásos állapotban létezik*.

Földi jelenléte, fajtája túlélése érdekében sokszor a legkegyetlenebb módon akarja kitépni magából – önnön testét is megcsonkítva – a bűnös részt. Az emberiség már évezredekkel ezelőtt felismerte léte „virtuális” kettősségét. Már a legkorábbi törzsi tűz mellett felvette a harcot rosszabbik énje ellen. A fennmaradását védte – a reá leselkedő legkíméletlenebb riválisa, a helyére ugyanolyan eséllyel pályázó, pusztító, bár sokszor emberarcot öltő – rosszabbik énje, a bűn ellen. Talán az sem véletlen, hogy – kultúráktól függetlenül – az ember mindig egy külső erő-

höz fohászodott és csak az Istentől kapott – néha kőbe vésett – törvényeket, amelyek ezután egyetemlegesen jelölték ki minden ember számára a bűn határát.

Az emberben együtt (jelen)lévő a bűnösség és bűnhődés paradoxonára több történelmi példa is szolgál tanulsággal. A legközismertebb a testvérgyilkos Káin esete, aki – a Biblia szerint mégiscsak – lerakta az első város sarkköveit; vagyis törvényt alkotott... Vagy vegyük Mózes példáját, aki miután végzett az egyiptomi őrral, s menekülni kényszerült, ő volt az, aki később a legszigorúbb törvénnyel fenyegette övéit, avagy a – szintén testvérgyilkos – Romulus példája, aki később mégis felépítette Rómát, s megalkotta szigorú törvényi rendjét. Káint az Isten – bűne miatt – szarvval jelölte meg, miként Mózeset is – aki a legtöbb ábrázoláson „megbélyegzettként” – szarvakat viselt. Más bibliamagyarázók szerint a „szarvak” éppen hogy nem a megbélyegzettséget, hanem a feladatra „elhívottságot”, kiválasztott embert jelölték (Mózeset később éppen a rábízott törvények fékeztek meg saját véres indolataival szemben...).

Az isteni és a földi hatalommegosztás mára már elközlött határvonalára gondolva, valóban igen megerőltető szellemi próbatétel annak a kornak fel, és/vagy megidézése, amikor az ősbűnök katalógusa meghatározott. Az európai kultúrkörben Tízparancsolatként elhíresült tilalmi lista nem volt – legalábbis a mai értelemben vett – büntető törvénykönyv. Hiszen semmit sem pönalizált, azaz nem határozott meg büntetéseket, „csupán” a bűn isteni mértékegységeit sorolta fel. [Mármár, nem kevés kánonjogi ismeret felszedegetése után tudjuk: hogy a ’tízparancsolat’ bűnei halálos-megbocsáthatatlan vétkek jegyzéke, olyanoké, melyek méltó büntetése – a halál, amely nem helyettesíthető semmi mással, legalábbis a legfőbb törvényalkotó és ítélő előtt!]

A földi igazságszolgáltatás ügye más: az egyik bűnösnek a másik feletti hatalma bár a kezdetekben korlátlan, hiszen isteni eredetű a törvényező hatalma, de megadatott neki – szintén önkényes módon – a megbocsátás kegyelme. S ezért a bűnre földi büntetések kimérését az emberre bízó felső erő nem szolt bele a földi átszámítási „kódba”. A *büntetések földi „emberre szabását” rábízta az emberre magára, legyen ez az ő lelkiismereti problémája.*

Az ember természeténél fogva mindig törekedett –a Nagy Szabályalkotóhoz méltóan – valami állandó, ideális mércét követni. Hiszen adva volt a bűn és a büntetés atavisztikus, s egyben teoretikus, de mindenképp szerencsétlen együttállása, s a javaslat, a „képlet”, ha nem is a probléma meg-, de legalábbis átmeneti feloldására. Ebben segített a hagyományokba beleszülető nemzedékek sora, a renchez igazodó életritmus. S ez így ment évezredek során.

Az emberiség civilizációja kezdetén hosszú - hosszú ideig nem arra gondolt, hogy mire való a büntetés, létezik-e s ha igen: mi a viszony a bűn és a büntetés között. Nem az elméleti konstrukciók, hanem a napi gyakorlat, a reagálás kényszere hatottak. Az „ösköd”- régebbi, történelmi forrásmunkák szerint: az ösközösség – majdan az antikvitás, de még a hűbériség korát megelő millióikat aligha a büntetési elméletek „lángpallosa” rettentette el a bűnelkövetéstől, s az még kevésbé tűnik valószínűnek, hogy bármiféle szószékről, tanári, egyetemi pulpitusról elhangzó büntetési teória hatására léptek a helyes, vagy még inkább a „megjavulás” útjára.

Azt hisszük, hogy – bár a szakmát a szó erejével művelő számára csábító a gondolat – nem a szép szavak, sem a szellem „kisugárzása” vezérelték jó irányba az emberiség bűnre fogékony részét, hanem a bűn rettenetének a büntetés borzasztó rettenetével tükröt tartó büntetőhatalom gyakorlata. *A büntetés – rítus és szimbolika*. Természetesen korhoz kötött, hiszen a forma és látvány a kor szülötte, s azoknak szól, „üzen”, akik megértik az üzenetét. Ha kellett a büntetés a halál látványával, a vér, a kín, az üvöltés, a máglyák szagával „üzent”, de mindenképpen a kollektív bosszú katarziszt közvetítette.

Nézzük az elméletek világát: az 'athéni akadémia' hűs oszlopcsarnokában sétálgatva már többen voltak, akik eltöprengtek a Jó és Rossz ellentétpárját feloldó eszmékről, az igazságosság és ésszerűség kérdéseiről. A büntetés „miértjére”, lényegére vonatkozó válasz hosszú évszázadokra a filozófia éteri magasságába emelkedett, később a tömjénfüsttől félhomályos templomok boltívei alól – még mindig a köznép feje fölé emelkedő szószékről – hangzott. Mindeközben a büntetés maga is a vasárnapi szertartás részévé lett, a rettenet színháza kiköltözött a vásártérre: a bűnös testének szenvedése mindent „elmondott” a bűn ocsmányságáról. A vérpad iszamos, s viszolyogtató látványával tulajdonképpen figyelmeztetett: „e földi-világra” hozta előre a bűnösre a túlvilágon váró kárhozat rettenetét. A vérpad, mint hely és a büntetés logikája azt diktálta, hogy jól látható, világos jelentést hordozó büntetések képviseljék az *elrettentő üzenetet*, s ez így a rettenet színpadán szereplő 'repertoárt' is meghatározta: a szenvedő, vérző és vonagló test látványát követelte: az elevenen megnyúzást, a karóba húzás, vagy keréketörés kegyetlen rítusát. A vérpadon a büntetésnek mindenképpen a bűnös testén kellett – és mindenképpen látható és maradandó – nyomot hagyni, még akkor is, ha a bűnösnek nem kellett halállal lakolnia. A levágott fül, orr, vagy végtagok, a kitépett nyelv, vagy a kitolt szem jegyezték fel a bűnös testére a vétke nagyságát. Mi több, a „legenyébbnek” tartott becsületvesztés végrehajtása is igényelte a látványt: a vérpadot, a hóhér közreműködését a test megvesszőzését, pellengérré állítását.

A középkor sötétjét – vállalása szerint – széjjeltépő *Fény Százada* rendkívüli változásokat ígért. A Nagy Francia Enciklopédia 35 kötetbe foglalt rettentő tömegű ismerete az emberiség addigi legnagyobb szellemi forradalmát jövendölte. Azt, hogy az ésszel élő ember „mindenre” képes. A szalonok úri társasága hitt is ebben. Pár évtized múltával, éppen a rousseau-i társadalmi szerződés gondolatának legradikálisabb örökösei, a 'nem-szellemi sans-coulotte'-ok is már alkalmasnak érezték magukat arra, hogy a mindenféle transzcendentális „hókuszpókuszoktól” mentes módon jelöljék ki az új rend ellenségeivel való leszámolás racionális technikáit.

Holott a francia felvilágosodás önmaga volt a csoda, s nem csupán a szellem csillogásaként. Egy – tényleg – Fényes Holnap képe rajzolódott ki: a magát polgárságnak nevező – egyébként heterogén – szellemi csoport olyan magabiztosságot sugárzott, amire csak a nagy dolgokra hivatott, mondhatni: kiválasztott új emberi faj (nemzedék) vállalkozhat. Az, amelyik érzi magában azt a világot újjárendező erőt, amely egy még sohasem látott igazságos, és szép és tökéletes rendet képes teremteni. Az „első nagy” történelmi rendszerváltás precízen meghatározott – s tu-

dományosan kimért – premisszái bár nem voltak tévesek, de a (tézis- antitézis – szintézis, később Hegeli hármas hangzatként elhíresült), „megoldó-képletbe” valahol mégis hiba csúszott...

A szabadság- egyenlőség- testvériség (vagy halál) programjából elég sokak számára, még a forradalom „gyermekai közül” is csak a ’negyedik’ – a guillotine – jutott, mint legvégső következmény. S a magasztos eszmék, s azok közül is a leg- egyetemesebbnek hirdetett szabadság csak távoli szivárványként rajzolódott fel a szén, vas és acél ipari forradalmának füstjét okádó kéményeitől még szabadon hagyott picinyke égbolton. Megdöbentő, vagy legfeljebb csak az utókor tétova szemlélője számára az, ahogy az emberiséget meghirdető (francia) forradalom ígéretének érvénye milyen hamar elveszítette hitelét. *Montesquieu, Diderot*, a Nagy Francia Enciklopédia olvasásán felnőtt első nemzedék még – talán – tele volt világmegváltó gondolattal: a feudális önkény természetes tagadásából kiindulva sajátos, önépítkező elvek szerint rendeződő tökéletes társadalmi berendezkedés megteremtését kívánták.

Új alkotmányos rendet és egy teljesen új büntető rendszert akartak. Azt tudták, hogy bűn és büntetés körvonalainak újrajzolásához nem elég egyszerűen a múlt tagadása, mert a „holnapalkotás lelkesedése” újdonságú víziót követelt meg. A szekularizált, természettudományos – legalábbis newtoni - alapon álló, sőt a forradalmat eredménnyel megvívó ember nemcsak hitte, de hirdette, hogy arra hivatott a földön, hogy az évszázadok során sokszorosan megcsalt és megcsúfolt Igaz Isten helyét elfoglalja. Mert erre immáron ismeretei alapján képes, s megvívott győzelme (kivívott tisztessége) okán méltó rá. A citoyennek biztonnyal őszinte látomása volt nemcsak az új alkotmányos berendezkedésről, de a büntetések újdonságú rendjéről is (elég talán, ha emlékeztetünk arra, hogy a francia Alkotmányozó Nemzetgyűlés nem egy képviselője a – későbbi *1791-es Büntető Törvénykönyv* – kodifikációs vitája során olyan, a forradalmi felbuzduláson túli, szakmailag is figyelemreméltó büntetéstan reformgondolatokat fogalmazott meg, amelyeket csak az egy évszázaddal későbbi, „radikális” pozitivisták kriminológusok mertek papírra vetni).

Csupán egyetlen feledhetetlen felszólalás az 1790-es parlamenti vitából, amely éppen a büntetés lényegéről folyt: „Ássunk le egyenesen a rossz forrásáig. Törjük össze a bűncselekmény képzetét megelevenítő rugót. Fosszuk meg erejétől az érdeket, amely bölcsőjük.” Ezek az utókor által már rég elfeledett XVIII. századvégi szerzőnek, Le Peletiernek szavai a bűnmegelőzési teória alapvetését jelentették, olyan „gondolat-füzért”, amelyet akár az egy századdal későbbi olasz pozitivisták iskola, illetve a (F. von Liszt féle) Nemzetközi Büntetőjogi Egylet, az ún. közvetítő büntetőjogi iskola bármelyik híressége is méltósággal vállalhatta volna.

A Felvilágosodás büvökörében fogant, nyilvánvalóan a régi rend megdöntését célzó, s eredendően „világmegváltónak” hitt eszmék, a győzelem után már nem mindenben igazítottak el. Az uralom csúcsait megragadó polgárság szakmai felkészültsége legfeljebb a politikai győzelem alkotmányos rögzítéséhez volt elégséges, bár rendszerváltó elkötelezettségéhez méltó módon nekilátott a büntetési rendszer „forradalmasításhoz” is. Ha más nem is, de eszmei kiindulópontja biztos volt: a

múlt tagadása: vérpadnak, kegyetlen kivégzési rítusnak, a gyötrelmeknek, a test csonkításának és az ember kínzásának alapvető elutasítása. Mindazonáltal egyszerűen csak a tagadás eszméjéből veretesen új – s legfőképpen tökéletes – büntetőrendszer nem igazán keletkezhetett.

Mindig kellett egy – esetleg tétován elejtett – szikra, ami lángra lobbantotta a mélyben régóta rejlő zsarátnokot. Az utóbb „pönológiai forradalom kirobbantásának” minősített történéshez lehet, hogy nem kellett nagykönyvtárak molyos polcait végigkutatnodni. Elég lehetet egy megérzés. Nem véletlenül gondoljuk ezt (bár lehet, hogy kicsit irigykedünk...). 1764-ben *Beccaria* megjelentette vékonyka könyvecskéjét a „Büntetről és a büntetésről”, és pár éven belül fél tucat nyelvre lefordították. E nem túl szórakoztató füzetecske Európát elkápráztatta. A feudális abszolutista uralkodókat, de a – magukat modernnek tartó – polgári(liberális) politikusokat egyaránt arra ösztökélte, hogy újragondolják a büntetéseknek, és azok végrehajtásának aktuális, mi több: ideális rendjét.

Persze önmagában a tagadás meghirdetésével nemcsak a madáchi Lucifer szerep-felfogás óta van „baj”. Az olyan szépen hangzó forradalmi büntetési elveket legkorábban, Európa nagy részén nem a polgári rend szószólói, hanem az éppen hatalmon lévő – s talán éppen a túlélésüket biztosító, egyébként az „idegen” eszme kisajátításra mindig kész, – akkor éppen divatos felvilágosodás tanaiból szemelgető abszolút monarchiák uralkodói (mint pl.: II. József, Nagy Katalin, Nagy Frigyes) vették át.

Az igazi, korszakalkotó megoldás a valós polgári (érték-, és) jogrendváltáshoz kapcsolódott, amit nem mesterséges külső kényszer, hanem a belső fejlődés formált. Bár igaz az is, hogy nem minden úgy ment végbe, ahogy azt az a Fény Századának szerzői elképzelték... Mert a lényeg egy egyetemes szemléletváltozáson nyugodott, s ez – ha kissé véresen, kisebb- nagyobb forradalmi váltásokon keresztül, de azért – végbement. Teljesen megváltozott az embernek a világhoz és legfőképpen önmagához való viszonya, s újragondolta létének értelmét és életének célját. S ettől fogva az ember, mint egyszeri, s ilyenképpen – nem valakinek földi mása, hanem – megismételhetetlen nembeli lény, az aki szellemileg is elszakadt istenétől, s birtokba vette a földet. Az, aki képes az élet törvényszerűségeit megismerni, mi több, azokat akár „kedvére” átformálni. A felfedezett „tudományosság” vértetében fellépő, és ekként „felszabadult” ember úgy vélte, hogy maga alkothatja meg – alkothatja újjá, akár az isteni rendnél is tökéletesebbé – saját életrendjét, környezetét. Ennek a „második reneszánsznak” hevülete feszítette a XVIII. század végi büntetéstani szerzőket, s készítette őket – a tömegeket politikailag is mozgósító – alapelvek, alapfogalmak meghirdetésére, úgymint: igazságosság, törvényesség, hasznosság, egyéniesítés, emberiség.

A közhatalom főbüntetésként mégis a – megdöntött ellenfél: az abszolutizmus által használt, politikailag „bekoszolódott”, nyers kényszerítő eszközt – a nyilvános bűnhődési szimbolikát teljesen nélkülöző tükörszerű büntető-technikát – a szabadságvesztést, a börtönt választotta. [Michel Foucault óta szinte kötelező „találgatni” a miértet. Talán a XIX. században ismétlődő forradalmak miatti rend- és biztonság iránti felfokozott igény megmagyarázza ezt a paradoxont: ahogy a nagy francia

forradalom a Bastille lerombolásával kezdődött, úgy hiányzott, mint épület a polgári jogállam büntető intézmény-rendszeréből. Lehet persze az is, hogy csupán a – közel két évszázadnyi – távolság fénytörése téveszt meg sokakat a korszak megítélésében.]

A be nem váltott ígéret miatti – törvényszerűen bekövetkező – csalódás forrása tartogatott mégis némi meglepetést. Természetesen nem a büntetőjogi dogmatika hozta felszínre az ellentmondásokat, hanem a XIX. század végi modern, alapvetően természettudományi eredményeket továbbgondoló kriminológia. [Az azóta is burjánzó kriminológiai iskolák ismertetését egyelőre mellőzve, tényként csupán azt kell rögzíteni, hogy a múlt század eleje óta a bűn, a bűntett, a bűnös és büntetés „négy ismeretlenes” egyenletének megoldóképlete még inkább a jövő kódéba veszik, mint valaha. Szakmai bizonyosság ígéretével legalább tucatnyi kriminológiai, büntetéstan, stb. elmélet szolgál, ezen kívül filozófusok, jogbölcselek kisebb csoportja időről – időre szintén az elvi iránymutatás igényével nyilatkozik meg. S akkor még igazán számba se vettük a bűnügyi tudományok művelőinek monográfiáit, a szakjogászok jeles tanulmányait, s kodifikátorok üzenet értékű indokolásait. Megbocsáthatatlan vétek lenne megfeledezni a XIX. század vége óta egyre nagyobb hatással rendelkező nemzetközi tudományos társaságok állásfoglalásairól, amelyek nem ritkán – univerzális és/vagy regionális – nemzetközi jogi dokumentumokban is testet öltöttek. A második világháborút követő emberi jogi „kirajzás”, főként az európai kontinensen befolyásolta a büntetéstan alapkérdéseket. S ott vannak a különféle kormányok (jog)politikai megnyilatkozásai, amelyek a szakma által sem kikerülhető jogszabállyá merevednek. És ne feledjük, a bűnök és büntetésük a mégannyira unifikálódó Európában is zömében megmaradtak nemzeti ügynek. És egy teljesen külön spirituális fejezet: a hit világa, az évezredek óta elkötelezett válaszok biztonsága, az önfegyelmű rend. Bár a sokaság egy részét nem mindig a testvériség érzete, sokkal inkább az „egyűvé-tartozás” meggyőződése, a mindennél erősebb, – az atavisztikus ’nembeli’ összetartozást jelképező – visszatorló- (bosszú) érzete vezeti még ma is a hatmilliárdnyi ember között...]

A büntetésről az emberek többségének rendszerint ma sem valami elvont fogalom jut eszébe, hanem a „másik rossz” különböző – jobbára a modern tömegkommunikációból ismeretes – megjelenési formái: a verpad, később a börtön megszőkötött képei: rácsok, falak, a kerítéseken végigfutó szögesdrót, a csend, a magány, a kiszolgáltatottság...

Az emberek fantáziáját – érthető módon – a képszerűen megelevenedő büntetési formák sokkal inkább megragadják, mint a „mögöttes tartalom”: a megfosztás. Valószínűleg kevesen gondolnak arra, ami a büntetésben „örök”, az emberi értékektől és – elvben, vagy valóságosan birtokolható – javaktól való megfosztás, a becsületvesztés, egyszerűen: az elutasítás, az ami a legfájdalmasabb, mert a saját közössége nyilvánítja a bűnöst kirekesztetté és a megbélyegzetté...

Ugyanakkor döreség lenne azt hinni, hogy sokakat érdekel a büntetés történeti funkciója és társadalmi rendeltetése – csak úgy általában. Éppen ezért nem baj, ha rögzítjük: a harmadik évezred elején élünk. A többi viszonyítási pont már kissé bizonytalan, részben önmeghatározás kérdése, de az sem biztos, hogy a fukoyamai

delelőn innen, vagy túl érezzük magunk. Esetleg éppen a posztmodern végét éljük, netalán egy teljesen új korszak kezdetén ébredtünk ma reggel?

Az alapkérdés tisztázása nélkül is sokakat – s főként Európában – eltölti egy büszkeség érzése. Körülnézve a nagyvilágban ugyanis azt állapítják meg, hogy az Unióban egyesült társadalmak büntetési-, és büntetés-végrehajtási rendszerei a „legemberségesebbek” a világon. Valóban roppant nagy a csábítás arra, hogy ellenkezés nélkül elfogadjuk ezt a sajtóban unos-untig ismételt közvélekedést, de a szakmában kikezdehetetlen hitelességű *Jehring* már egy jó bő évszázada úgy látta a büntetés társadalomtörténetét, mint „saját folyamatos eltörlődésének, megszüntetésének történetét” Hát, nem volt igaza? Elvégre nincs az az épeszű büntetéstanász, aki vitatná azt, hogy az őstársadalmak bosszúra alapozott, nyílt, kegyetlen, véres a közvetlen személyes, illetve családi felelősségre alapozott rendszeréhez képest, ne hozott volna valóságos „békét”, legalábbis enyhülést a közös hatalom alá hajtott, államilag szervezett társadalom kora.

Az antik korban történt meg az emberiség históriájának egyik leglényegesebb – ma úgy mondjuk – büntetési paradigma-váltása. A közhatalmat gyakorló állam „megszelídítette” az ösztönös felháborodásból fakadó, s ekként természetes bosszú(vágyat). A közhatalom először a talio – az azonosság – elvére, majd a kompenzáció (megváltás) és a kompozíció (a vagyoni elégtétel) elvére építette fel a bűnös ember, immáron egyéni felelősségére alapozott és alakítások közé szorított közösségi felelősségre vonását. Ez a folyamat olyannyira „organikus” volt, hogy az emberi civilizáció egyetemes útját „másolta”.

Általánosan elfogadott tétel az, hogy a tradicionális jog uralma alatt – egészen a dicső Felvilágosodás koráig – az elrettentés volt a büntetések alkalmazásának központi gondolata. Miközben a nyílt jogegyenlőtlenség értelemszerűen megtöbbszörözte a büntetések rendszerét, például a – rendi privilégiumként megőrződött kompozíció elvén nyugvó – vagyoni jótállást(elégtételt) csak a „fedezet” hiányában kellett a nemesnek esetenként „bűnét” a testén elszenvendő büntetésként kiállnia. Történeti hamisság, esetleg történelem-hamisítás lenne, ha elhallgatnánk, hogy volt idő, amikor a „kiváltság-nélküliek” bűneiket szintén megválthatták tinóban, pénzben... bár megváltás híján testükkel feleltek, s ekként rendszerinti szankcióik a testcsonkító és testfenyítő büntetések voltak.

Ami talán a modernkor emberét is meglepi az, hogy a „büntetéstanilag sötét korszak” nem a hűbériség kezdetétől (mondjuk a Kr.u. VI–X. század között), hanem a XVI. század második felétől datálható...

A vallási reformáció miatt megbomlott spirituális rend, a nagy földrajzi felfedezések miatt is átrendeződő értékek, az elhúzódó vallásháborúk, mind – mind aláásták a biztos szellemi alapokon nyugvó, egységes európai világrendet. Így nem véletlen, hogy éppen ez a század hozta magával a legkegyetlenebb módon végrehajtott kivégzéseket, s népesítette be a vérpadon lejátszódó „rettenet színházát”.

A polgári államok forradalmi újítása nemcsak az volt, hogy a feudális önkény tagadásaként meghirdetett jogegyenlőség égisze alatt egységesítették a büntetési rendszert, hanem sokkal inkább az, hogy nemcsak szekularizálták, de teljes egészében „kisajátították” az igazságszolgáltatás mechanizmusát. A büntető törvények

– a kinyilatkoztatott emberi igazság, méltányosság, arányosság és emberiség eszméi által vezérelve – a büntetések sorából kiiktatták a kegyetlen kivégzési módokat, a testcsonkító büntetéseket, s főbüntetéssé emelték a – korábbi századokban partikuláris – szabadságvesztést.

Finkey 1913-ban még magabiztosan vallotta azt, hogy az emberiség és az egyénítés a büntetőjog uralkodó koreszméi, „melyeket a haladó kultúrállamok végre el is fogadtak, s melyeket a fejlődés törvényénél fogva alig fognak többé elhagyni.” A XX. század többszörösen megcsúfolta e várakozást: világháborúi, ismétlődő polgárháborúi, s a békeidőben is pusztító totalitárius diktatúrai az emberiség – úgy tetszik: atavisztikus – évezredekkel korábbi barbár korszakát idézték fel. A század vége felé közeledve – különösen Európában – újra bizakodni lehetett. Jórészt a nemzetközi garanciákkal övezett emberi jogok ideológiát pótló erejének köszönhetően, a jelenkor büntetéstana már azon szorgoskodik, hogy a büntetési rendszeren belül valamiképp felszámolja a szabadságelvonás túlsúlyát, s ehhez keresi az új, az ún. közösségi, alternatív szankciókat.

Tehát mégis van előrelépés, úgy tűnik, hogy a XX. század utolsó évtizedeire jócskán mérséklődött az emberiség büntető – önfegyelmező „kedve”. Kevesebb lett a bírói utat szegélyező kín. Mintha korunk dicsőségére beteljesedne az a *Durkheim*-i gondolat, amely szerint: „...a büntetések annál súlyosabbak minél alacsonyabb típusú az adott társadalom és minél abszolútabb jellegű a központi hatalom”.

A józanabb, szakmai gondolkodás „kellemetlen” kísérője: a kételkedés. S ez az érzés igencsak felerősödik, ha – a jogállamiság égisze alatt egyesülő – Európából kitekintünk a (nagyobb)világba. Az 'öreg kontinens' csakugyan a múzeumba számúzta a kivégző, testcsonkító és testfenyítő instrumentumokat, de 2004-ben a Föld hetvennyolc országában közel ezerkétszáz kivégzés történt, s ennél jóval többször sújtott le a hóhér kardja, hogy lemetszen egy végtagot, vagy vett korbácsot kezébe, hogy megcsapja a bűnös testét. A Föld lakosainak – kicsivel – több mint fele olyan országban él, ahol életével is fizet(het) bűneiért – semmi ok az elbizakodásra, legalábbis ami az emberiség „globális quotien-sét” illeti.

Azt hisszük hiba lenne mindebből valamiféle büntetéstani kudarcra következtetni. Szakmai szereptévesztés lenne ugyanis az, ha a tudomány – a belső törvényein nyugvó „lelkiismeretét” követve – a felismerő, értelmező és értékelő, a megoldásokat okszerűen kínáló rendeltetése helyett messianisztikus göggel ítélkezne eszmék s különösképpen a valóság felett. Mindez nem jelenti egyúttal a tudományos ihletettség tagadását, sőt a tudomány igazi funkciója nem más, mint a valóság mögött meglátni a lényegét. A bünt kioltó *büntetés megoldóképlete ugyan hiányzik, a „Nagy Megoldás” forgatókönyve nincsen kész*, bár egyes lapjait évezredek során nagy műgonddal megírták. A büntetés értelme – a közös emlékezet által is hitelesített módon – örök, de sohasem egynemű. Mindezek után triviálisnak tűnik a felismerés: a büntetés minden korban a közösség kényszerű válasza az őt támadó Rosszra. A Viszonzó Rossz tartalma állandó és időtlen: a bűnös megfosztása valamilyen, csak az emberi léthez, s a létezőhöz tapadó, s csak általa birtokolható emberi értéktől. Ez a változatlan kölcsonzi a büntetés „belbecsét” is. *Az emberi ér-*

tékek katalógusa átfogja az embernek, mint biológiai és társadalmi lénynek teljességét, s ezért örökkévaló. Az elvi jegyzékben az élet, a testi épség, az egészség, a méltóság, a szabadság, a becsület és az anyagi javak összessége található. Ami pedig 'fejlődésnek', a büntetések 'emberibbé' válásának látszik, – s amire a fent idézett Jhering, Durkheim és a nagy többség gondol – nem más, mint a büntetések történeti formaváltozásának – egy meghatározott időpontból való – értékelése.

A harmadik évezred elejéről a büntetési eszközök történeti ívére visszatekintővel nem csupán az emberiség csalóka délibábja játszik, a hiteles megfigyelés (is) a *büntetések szelídülését, formáinak finomodását* jelzi. Mindez annak következménye, hogy évezredek során egyre bővült az elismert és az – egyre többek számára – elérhető értékek katalógusa, s így büntetesként a közösségnek nem kellett feltétlenül a legdurvább, a legsúlyosabb értékmegvonásokhoz folyamodni ahhoz, hogy kellő rosszat okozzon, érzékeny „malum – hatást” érjen el. E folyamat megértéséhez szükséges a büntetések és – a rájuk vonatkozó elképzelések, – elméletek egymásra tekintő, vagyis: párhuzamos történetének bemutatása.

Végzetül, a történeti megközelítésben mindig ott rejtező olyan veszélyre kell felhívunk az Olvasó figyelmét, amelyről hallgatni annak ellenére nem ildomos, hogy már pusztán felemlítése is erodálja a munka hitelét. Mindenki számára komoly kísértést jelent a múlt aktualizálása, hiszen a kutatás technikája magában hordozza ennek kockázatát. Mindenképpen nehéz – egy későbbi kor gondolati sémáival – az egyszer volt történéseit hitelt érdemlően megismerni és bemutatni. Tudjuk, hitelünk egyedüli záloga – szakmai tisztességünk. Ezért arra törekedtünk, hogy ahol lehetett eredeti forrásokból merítettünk, elkerülendő annak ódiumát, hogy a mából visszavetített fogalmakkal alkossuk torz és hamis történelmet.

I. RÉSZ

A BÜNTETÉSI ELMÉLETEK ÉS BÜNTETŐ ESZKÖZÖK PÁRHUZAMOS ÉLETRAJZA

1. Az ősi, természeti eredetű bosszútól a közösségi büntetés megszületéséig

BOSSZÚ (VÉRBOSSZÚ) • CSALÁDI SZANKCIÓK • SZAKRÁLIS SZANKCIÓK •
AZ ŐSI MEGTORLÁS ESZKÖZEI: KITASZÍTÁS; SZOLGASÁGRA VETÉS;
MEGVÁLTÁS; MEGSZÉGYENÍTÉS

A büntetés eredete az állam előtti időszakban, a közösségi, az ún. nemzeti társadalmak korszakára nyúlik vissza. A büntetés „ősforrás-vidékét” azon elemi – ösztönös felháborodás, düh és harag érzelmi kavargásában – rövidebben: a *bosszúban* – kell valószínűleg keresni, amelyet valamely közösséget, vagy annak tagját sértő cselekmény váltott ki egy embercsoportból. Minden bizonnyal olyan természetesen, nyíltan és közvetlenül feltörő vissza, – és ellenhatásról lehetett szó, amelyek ismétlődése sajátos szokások, büntető rítusok kialakulását eredményezte. Kezdetben hogy jött létre, s hogyan működött? Ami a válaszunkban biztos, az a bizonytalanság őszintesége. A kutató számára roppant kevés – s legfőképpen etnográfiai analógiákon nyugvó – történelmi kapaszkodó nyújt segítséget. A végzetes tévedés kockázata nélkül rögzíthető az, hogy a (nagy)család, s nemzetség nemcsak természetes vérségi (érzelmi), ellátó (gazdasági), de ugyanannyira kulturális és szakrális egység volt, amely a mai ésszel felfoghatatlanul szoros összetartozást hozott létre tagjai között. A spirituális közösség a természettel, s saját istenségeikkel való harmóniájukon nyugodott. A csoporton belüli viselkedést szokások sokasága, tilalmak (tabuk), rítusok szabályozták, és a hagyomány örökölte. Több, mint valószínű, hogy a nemzetségen belüli, illetve a közösségek közötti konfliktusokat nem elvont elméleti tételek, s nem előrelátó teóriák rendezték. A múlt megtapasztalt ismétlődő igazságai, vagyis a hagyományok alapján döntöttek. Talán nem nagy szakmai melléfogás részünkről, ha az ősi igazságszolgáltatást úgy képzeljük el, mint a közösség egésze részvételével lefolytatott szakrális (tisztító) rítust. Az eljárás keretét, a lehetséges szankciókat – a vének által megőrzött – szokások rögzítették.

A „gonosz” tettek elleni archaikus szankciókat – az európai szakirodalomban elfogadott és *J. Pinatel*-től kölcsönzött felosztás alapján – két nagy csoportba sorolhatjuk, úgymint a közösségen belül és a közösségek között érvényesített reakciókra.

A családon, nemzetségen (később talán a törzsön) belül érvényesülő szankcionálási módozatok a közösséget összekötő vérségi kapcsolaton, a hagyomány közösségén nyugodtak.

Az alapegység a (nagy) család volt. A családon belüli szoros vérrokonság, „együvértartozás” érzése – valószínűleg – legnagyobb részt meggátolta a csoportot sértő magatartásokat. Nagy ritkán sor kerülhetett arra, hogy a családfő éljen fegyelmezési „jogán” túl – a Pinatel-i terminológia szerint – *családi szankció* alkal-

mazásával. A bensőséges természetes kapcsolatrendszer meghatározta a reakció jellegét is. A család rendszerint nem akarta megsemmisíteni a vétkest, legfeljebb csak nevetségessé tenni, és kifejezni azt, hogy a vétkes *elvesztette* a legközelebbi *vérrokonai megbecsülését*.

Feltehetően a becsületvesztés tartama tükrözte a tett súlyát Amennyiben a közösség megvetése egész életre szólóan megbélyegezte a vétkest, akkor gyakorlatilag „belső kítaszítottágban”, a közösségből kirekesztve, megtúrt páriaként kellett léteznie. Történhetett úgy is, hogy a becsületvesztés csak időleges megaláztatások sorozatát jelentette, vagy csupán egyszeri nevetségessé tétellel – úgymond – kielégült hozzátartozóinak „haragja”.

A nagyobb közösségen, a nemzetségen (a törzsön) belül már – alighanem – elhalványodott a vérrokonság érzete, bár az egymásrautaltság tudata komoly összetartó erő lehetett. A szankciók rendszere – minden bizonnyal – jóval tagoltabb volt, ugyanis különbséget tettek egyrészt a közösség (egésze) elleni, másrészt a közösség egyes tagjait sértő magatartások között.

A kezdetektől következetes és kegyetlen *szakrális szankcióval* sújtották azt, aki a közösség léte vagy biztonsága ellen szándékosan vétkezett, így különösen azt, aki az ellenségnek (idegen közösségnek) elárulta a nemzetségét, vagy azt, aki a tabu, avagy az incestus (a vérfertőzés) tilalmát megszegte. Ezek olyan rettenetes bűnök voltak, amelyekért irgalmatlanul kellett lakolni a vétkezőknek. A vétkes ellenséggé vált, olyan tisztátalan lénnyé, akitől a közösségnek mindenképpen meg kellett szabadulnia. Ki kellett taszítani a közösségből, ami azt jelentette, hogy

- *meg kellett ölni, kiengesztelésül feláldozni az istennek, vagy*
- *ki kellett űzni a közösségből*, ami az ősi, civilizációt megelőző korban szintű egyenlő volt a halálra ítélelssel (a természet erői, a vadállatok, vagy a – rendszerint mindig- ellenséges nemzetségek (törzsek) révén teljesedett be a büntetés). Egyes szakmai kútfők szerint, a fejlődés egy későbbi szakaszában már megkímélték a vétkes életét, s így a (saját) közösségén belül lett kítaszított, pontosabban
- *státuszvesztést* szenvedett el: szabadból szolgává lett.

A közösség tagjainak egymás ellen elkövetett vétkeire válaszoló bosszúra alapozott szankciók – feltehetően – visszatükrözték a sértő magatartás jellegét is. Az ölésre általában *halál*, vagy *kítaszítás* volt a reakció, a testi sértésért fizikai, a dolog eltulajdonításért anyagi *jótállással* tartozott a vétkező, de a lopás miatt rendszerint *elvesztette a közösség megbecsülését* is. Bizonyosan ismeretes volt az értékesebb tárgyak eltulajdonításáért, vagy az ismétlődő lopásért a *szolgaságra vetés*. *Pinatel* mindebből arra a következtetésre jutott, hogy a nemzetségen belüli szankciókból fejlődött ki a későbbi, nevezzük úgy: közjogi (állami)büntetés.

Nem kívánjuk a jeles szerzőt megcáfolni, mégis fontosnak gondoljuk annak rögzítését, ***hogy a büntetés „lényege” a közösségből való kítaszításból fakadt***, abból, hogy egyszer és mindenkorra megszakították (valakivel) a közösség(vállalást), s ez megnyilvánulhatott:

- a kiűzetésben és/vagy a halálbüntetésben,
- a szolgaságban és/vagy státuszvesztésben (az antik szabadságbüntetés),
- a kártalanításban (megváltás) és a vagyoni(pézt)büntetés megfizetésében,
- vagy megalázásban, megszégyenítésben.

A mai tudásunk szerint az ősi társadalmak korában nem létezett a nemzetségnél (később a törzsnél) nagyobb és a közösségek felett olyan kölcsönösen elismert tekintélyű szervezet, amely rendezhette volna a csoportok közötti viszályt. Így a közösséget – akárcsak annak egy tagját – ért sérelemért az egész közösség állt bosszút, így ez valóságos magánháború volt. Ez – tulajdonképpen – annak az érzésnek az erejét fejezte ki, amely egy-egy (nagy) családban, illetve nemzetségben kialakult saját sérthetlenségéről, és „örökkévalóságáról”. Éppen emiatt a támadás „megbocsáthatatlan”: a közösség szakrális lényegét érte. A konkrét sértés tényleges mértékétől függetlenül vált a visszacsapás, amelyben semmiféle arányosságnak és méltányosságnak nem volt helye. A magánháborúk korlátozhatatlanok és végtelenül kegyetlenek voltak – mert ez volt a lényegük: a természeti törvény ősi bosszúja nem korlátozhatta a megtorlásnak sem mennyiségét, sem minőségét.

2. A tradicionális jog évezredei: a bűnre és a büntetésekre vonatkozó vallási és filozófiai tanok, és a büntetések hierarchikus rendszere

A TRADICIONÁLIS JOG FOGALMA ÉS KORSZAKAI • A MAGÁN-, ÉS KÖZ-IGAZSÁGSZOLGÁLTATÁS • TÖRVÉNYEK ÉS SZOKÁSJOG • A KEZDETEK: A TALIO ELVE • A KOMPENZÁCIÓ • A KOMPOZÍCIÓ • MEGTÖBBSZÖRÖZÖTT SZANKCIÓRENDSZER • TESTI JELLEGŰ BÜNTETÉSEK

A tradicionális jog évezredei – álláspontunk szerint – átölelik az emberiség – írott emlékekben megőrzött – történetének lényegében nagyobbik felét, az ókori folyóvölgyi államalakulatoktól egészen a XVIII. századi abszolút monarchiákig. Lehet négy, vagy négy és félezer év egy történeti ív? A sumérok és akkádok, a különböző Egyiptomi Birodalmak, majdan az asszírok, Babilon, a médek, a Perzsa Birodalom, s a görögök, Róma és a Római Birodalom, a frankok, germánok, a Német- Római Császárság, Európa rendi monarchiái, stb. még sorra venni őket is nehézkes, de talán mégis van bennük valami közös?!

Bármilyen meghökkentő, több az az ismérv, ami összeköti, mint ami szétválasztja e földrajzilag, históriájában, kultúrájában, s hitében oly távoli államokat. Nem szeretnénk sem a történészeket, és különösen nem a joghistorikusokat magunkra haragítani, így – illő óvatossággal – csupán utalunk a korszak közös jegyeire, úgymint a nyílt jogegyenlőtlenségre, a „köz -igazságszolgáltatás” rendszere mellett – majd mindvégig – a párhuzamosan futó magán -igazságszolgáltatásra, továbbá a hagyományok, az öröklődő szokások – a jogot és emberi magatartást egyaránt – meghatározó erejére.

A büntetések históriájában még nyilvánvalóbban mutatkoznak meg korszakalkotó közös jellegzetességek.

a.) Mindvégig, általában *nem az elmélet*, különösen nem az előre megfogalmazott elvi „forgatókönyvek” *határozták meg a büntetési rendszerek felépítését és működését, hanem a gyakorlat*. Ez persze nem azt jelentette, hogy főként a civilizáltabb korokban a jelesebb uralkodók törvényeikben ne szóltak volna – az általuk üdvösnek gondolt – büntetési célokról, a büntető igazságszolgáltatás elveiről. A törvények a legtöbb esetben – s nemcsak Hammurapinál – szokásjogi gyűjtemények voltak, s későbbi korokban is a praxisban létrejött, s a hagyomány által megerősített büntetések, eljárások és végrehajtási módok közül válogatott – természetesen „önkéntesen”: saját rendje érdekében – az uralkodó, amikor törvényt alkotott. A XV-XVI. századtól kezdődően a központosításra törekvő, s - a fegyveres hatalom mellett a leglényegesebbet – a büntető hatalmat uralmuk alá visszakényszerítő királyok a törvényhozási munkában támaszkodtak az egyetemenek tudására, s a jogtudósok könyveire. Ezek a munkák – bár tudományos értékükből ez semmit sem von le – csupán összefoglaló, jogmagyarázó gyakorlati

szempontokat követő „kommentár-jellegű” művek voltak. Egyébiránt a büntetések tana egy nem létező tudományterület volt, *a büntetések értelméről, elveiről nem a jogászok értekeztek, hanem a filozófusok „bölcsekedtek”*. A fényről és sötétségről, majdan jóról és a rosszról, később a bűnről, aztán pedig büntetés céljáról, a büntetés hasznáról sok filozófiai iskola, s még több bölcselelő értekezett. Mindezek igazolására a bőséges szellemi kínálatból – bizonyosan nem kevés önkénytel – az ókori görög filozófusokra esett a választásunk.

Magyarázatként utalhatnánk talán arra a közismert tényre, hogy az európai gondolkodás bölcseje az antik görög föld: Hellász. Mondják: az ókor bölcsei sok mindent megsejtettek, ami alapjaiban ma is érvényes. Alig akad olyan – időközben tudományossá érett – elmélet napjainkban, amelynek első megfogalmazását ne Hellaszban adták volna. A büntetéssel kapcsolatos gondolatokkal sincs másként. Mi több, mindkét ma is létező elméleti alapiskola: a tett és tettes büntetőjogi teória visszavezethető az antik filozófusokig. Nem kisebb személyiségektől származtatják magukat, mint *Pythagorasz, Protagorasz, Platón, Arisztotelész*. A tettesre, s a bűn megelőzésére összpontosító elméletek a platóni, protagoraszi tanításban, míg a tett – arányos igazságos megtorlásra alapozó büntetéstani iskolák az arisztotelészi felfogásban gyökereznek. *Platón* a bűncselekmények megelőzésének ésszerű – a társadalom számára hasznos – szempontjaira alapozta elképzelését. Tanítása szerint: „aki értelmesen akar büntetni, nem a tett miatt büntet, – mert azt meg nem történtté tenni úgysem képes – hanem azért, hogy *a büntetés a jövőben mindenkit visszatartsa a jogsértéstől.*”

A tanítvány, *Arisztotelész* koncepcióját a büntetés természetes – azaz természeti, a közösségben organikusan kialakuló – erkölcsi alapjaira építette. Elméletének középpontjába az *igazságosság* gondolatát állította. Az igazságosság az erkölcs és jog által biztosított javak meghatározott egyensúlyát jelenti. A bűncselekmény megzavarja ezt az egyensúlyt, amelyet a büntetés hivatott helyreállítani azzal, hogy a bűntényt valamilyen javától megfosztja. *Az igazságos megtorlás az, amely arányos a büntetett által a javakban okozott kárral, de soha nem ugyanakkora.*

[Megjegyzés: az arisztotelészi gondolat történelmi „sikerét” két – egyébként rajta kívül álló – oknak köszönhető. A antik és középkor köznépe számára érthető volt, mert a természetes – a megesezt sérelem esetén mindig ott lobogó – bosszú logikáját közvetítette. A hatalom számára pedig értékessé tette egyrészt az, hogy a magán-igazságszolgáltatásból a köz-igazságszolgáltatás felé haladó korszakokban szükségessé vált az állami büntetés erkölcsi megalapozása, másrészt az arányosság gondolata kezdetben alkalmas volt a korlátlan vérbosszú meggátlására. Később, a XVI-XVII. századi „rettenet színházát”, a vérpadot működtető hatalmak megfeleltek az arányossági kritériumról.]

b.) Elméletek ugyan nem, praktikus büntetési elvek annál inkább jellemezték ezt a korszakot. A legősibb büntetéstani elvek bemutatásához vissza kell menni egészen azok keletkezéséhez, ami egybeesett az állam létrejöttéig.

Az állami – az uralma alá vont a közösségek közötti rendezett és rendszerezett igazságszolgáltatás révén alkalmazott – büntetés „megszületésének” körülményei

jobbára csak sejthetők. A büntetéstani tudományában a legtöbbször által vallott felfogás szerint a közösségek a folytonos „bűnüldöző” magánháborúskodásuk révén igen sokszor megsemmisültek, mindenesetre „kollektív” túróképességük végső határára jutottak: népességük pusztult, gazdasági erejük kimerült. Idővel a közösségekben kialakult az a kívánság, hogy a közbékét az állandósuló és pusztító magánharc, vérbosszú nélkül is fenntarthassák. A nemzetségek – fogyatkozó erejük miatt – egyre kevésbé vállalták a kollektív felelősségvállalásból fakadó fizikai helytállási kötelezettségüket. Ezzel párhuzamosan a kis közösségeken belül is lassan szétmállott a csoportösszetartó erő, a túlélést egyedül biztosító, kölcsönös egymásrautaltság kényszere és érzése. Ráeszméltek arra, hogy ha nagyobb egységbe rendeződnek, hatékonyabb külső-belső védelmet biztosíthatnak a csoport és önmaguk számára. Az új egyesített közhatalom nemcsak külső garanciát jelentett, hanem megóvta a bűnöst is az azonnali bosszútól. Másként: az állam létérdeke volt – az általa igazgatott területen – a „viszonylagos” békesség megteremtése, a magán-, és vérbosszú önerősítő láncolatának megszakítása, amellyel saját alattvalói pusztították egymást. *Az államnak a magánharcot korlátozó tevékenysége akként mehetett végbe, hogy a régi közösségi felelősségre vonási „technikákra” emlékeztető, azokat tükröző, de azokat lassan felváltó megoldásokat vett igénybe. Kezdetben a büntetés formái, a felszín lényegében változatlan maradhatott, miközben az „alap” a megbüntetés elvei már teljesen átalakultak.* A közigazgatás szolgálatát három büntetési elv megjelenése jelezte, úgymint a talio, a kompenzáció és kompozíció elve.

A talio elve a nemzetségi – közösségi bosszú helyett „ajánlott” állami megoldás, amely a bűnnel azonos büntetés elvét hirdette, s ezzel az azonos mértékű megtorlásra konszolidálta a magánharcot. Ahogy a bosszú a nemzetség egy tagján vagy a közösségen esett sértés hasonló viszonsértéssel történő kiegyenlítése, úgy a talio ennek leszűkítése a sértő személyre. Alkalmazása a természetes igazságosság érzését keltette, hiszen az elkövető ugyanolyan sérelmet szenvedett el, mint amilyen jellegű és súlyú sérelmet idézett elő. Közkeletű megfogalmazása Mózes III. könyve nyomán: „Ha egy szabad ember szemét elpusztította: pusztítsák el az ő szemét. Ha egy szabad ember csontját törte el: törjék el az ő csontját... Ha szabad ember vele egyenrangú szabad ember fogát ütötte ki: üssék ki az ő fogát.” A talio elve egyetemes büntetés(kiszabási) elv volt, ennek bizonyítéka szintén Mózesnél – a II. könyvben – található meg, ahol a vagyoni károkozást azonos mérvű büntetéssel torlotta meg. Összefoglalva: a talio nem egyszerűen egy büntetés (fajta), hanem az egész korai büntetési rendszert átható büntetési elv volt, a nyers igazságosság: az azonosság megfogalmazódása.

A nemzetségi rend fölé szerveződő új közhatalom – elfogadottsága, uralma megszilárdítása érdekében is – fellépett a pusztító „büntető” magánháborúk ellen és a talio mellett további büntető eszközt talált a véres öldöklések és bosszúsorozatok meggátolására. Így jelent meg a kompenzáció, mint az egyéni felelősség viselésének sajátos formája, a bosszú megváltása. Megőrizte a közösségi szankciórendszer lényegét, – ma úgy mondanánk: értéktartalmát – mert a sértésre visszatorlás következett, a bűnt egy másik azonos mértékű rosszal egyenlítette ki. Kife-

jezte ugyanakkor a megváltozott „közhangulatot”: az immáron teljesen az – „arccal”, személyiséggel rendelkező – egyénre hárította vétke következményeit, egyedül a bűnös feladata lett a sértett kárpótlása. A „compensatio” latin elnevezése tulajdonképpen hűen tükrözte e büntetési elv lényegét: a kiegyenlítést. A kompenzáció az „elemi erővel feltörő” bosszút korlátozta, s még egy „előnye” volt: a taliohoz képest többféle büntetési forma alapozódhatott a kiegyenlítés elvére:

- *a személyi kompenzáció* (amikor pl. a megölt fiúért, a vétkező családja egy életerős ifjút adott megváltásként „cserébe” feltéve, hogy azt a megsértett közösség elfogadja,),
- *a vagyoni kompenzáció*, azaz a *kompozíció*, a vagyoni megváltás volt.

Ez utóbbi, nevezetesen a *kompozíció* lényegében az állam „büntetőjogi hatalomátvétele” kísérő kompenzációs elvből fakadt, de a bűn újfajta megtorlását jelképezte: a vétket a vagyoni hátránnyal arányosítva „tükrözte” vissza. Eredete homályba vész, a kezdetekben – valószínűleg – a sértő fél a sértett családjával folytatott tárgyalásokon megállapodhatott egy, a felek szerint a sértés súlyával felérő vagyoni kárpótlásban. Ahogy szaporodtak a birtokolható javak, úgy vált általánosabbá és egységesebbé a kompozíció. Falvakként, majd a szomszédságban, végül egész térségenként azonos tarifákkal ellentételezték (büntették) a hasonló sértéseket. S egy idő után már nem az volt a kérdés, hogy miben(mennyiben) egyeznek meg a konfliktusban érintett felek, hanem az, hogy a sértett elfogadja-e az általános gyakorlat szerinti kompozíciós mértéket. A korai kor kevés kútfője tanúsága szerint: az esetek egyre nagyobb számában – így történt. S miért? Talán, mert ebbe az irányba két érdek hatott: egyrészt az egyéni gyarapodás vágya, másrészt a nagyobb közösség, a nemzetség, a törzs, később, a korai államalakulatok közösségi – rendteremtő – érdeke.

Az emlékezésben megőrzött ősi társadalmakban mindenfelé létezett egy, az istenségek megsértése miatti kiengesztelési rítus. Az is bizonyítottan vehető, hogy az „engesztelő” áldozatoknak csupán egyik válfaja volt az emberáldozat. A hétköznapi áldozati szertartások során zömmel állatok és élelem „feláldozása” történt meg. Semmi kétségünk nem lehet afelől, hogy az egykori (bűn)elkövetőnek olyan javakról kellett lemondania, – gabona, állatok birtoklása – amelyek rendkívül érzékenyen érintették, s amelyek elvesztése közvetlen szenvedést, valóságos büntetést okozott.

A büntetéstan históriájában a kompozíciós, azaz „vagyónáldozat” – büntetés megjelenése az első, ösztönös, mégis az egyik legjelentősebb büntetés-transzformációs forradalmat jelentette. Létrejött ugyanis az ún. kompozíció – tarifális rendszer, amelyben minden sértésnek megvolt a maga „büntető” ellenértéke, ekként az életnek, a testcsonkulásnak, a testi sérülésnek, stb. Már saját civilizációja kezdetén az „Ember” hatalmas szellemi, intellektuális teljesítményt nyújtott – rászolgálva, a test és szellem (lélek)egységét hordozó élőlény kiválasztottságára. A benne rejtőző és ki-kitörő bűnnel szembeni harcában a korlátlan vérbosszútól a törvényben rögzített úton haladt előre. Még nagyobb „szemléletváltozást” jelez az,

hogy a bűnért járó megtorlás mértékének megszelídítése, másként: „humanizálása” érdekében a korlátozhatatlan bosszútól, az azonos mérvű megtorlason át eljutott az arányosság egyenlőségében tükröződő érték(át)váltás elfogadásáig. Ez volt az a történeti pillanat, ahol a sértés és az érte járó büntetés közötti viszony jelképes tételével megszületett a büntetés. Ez a változás nyomon követhető abban is, hogy az eredendően tisztán „kártérítési” funkciót betöltő kompozícióban a magánjogi jelleg mellett megjelentek a közjogi vonatkozások: a kompozíciós összeg egy része, már nem közvetlenül a sértettnek járt, hanem az uralkodónak, s ez ennyiben „csupán” büntetesként funkcionált.

[Megjegyzés: Ahol az emberiség történelmében egy nemzetségből államivá szerveződött társadalom jött létre, ott a büntetések gyakorlata „híven” követte a talio – kompozíció – kompenzáció elveit. Ez megtörtént minden antik államban (Hellászban, Rómában, stb.), és hasonlóképpen, mintegy „második hullámként” a VI-X. század között, a nyugat-európai népvándorlást követő frank és germán államalapítások idején.]

c.) A tradicionális jog korszakának közös jellegzetessége megmutatkozott a büntetési rendszer felépítésében és jellegében egyaránt. A nemzeti társadalomban mindenkire egyformán lesújtó szankció helyébe lépő „állami” *büntetési rendszer már kezdet kezdetén* – a nyílt jogegyenlőtlenséget követve – *társadalmi státustól függően megtöbbszöröződött*. Ugyanazon bűncselekmény elkövetőjét másként büntették, ha szabad volt, másként, ha rabszolga, így pl.: Rómában másként, ha patrícius, mintha plebejus volt a tettes. A hűbériség európai évezrede alatt tovább hasadt és osztódott a büntetési rendszer. Rendszerint elkülönült a (fő)papság, a főnemesség, a köznemesség és a városi polgárság „büntetőjoga”, néhol egyes privilégiumok ezt még tovább színezték (pl.: a Magyar Királyságban a kunok, jászok, székelyek kiváltságai). További magyarázat helyett inkább felidézzük a korai frank szokásjogi gyűjtemény, a Lex Salica egyik rendelkezését: „Ha valaki szabad frankot öl meg és ez rábizonyul, 200 solidusra büntessék... Ha valaki király védelmében állót öl meg, 600 solidusra büntessék... Ha valaki adófizető római öl meg, 62 és fél solidusra büntessék.”

A büntetési rendszer másik – korszakon végighúzódó – sajátossága az volt, hogy erőteljesen alkalmazta a *testi jellegű szankciókat*. A bűnös teste szolgált „végrehajtási helyül” a halálbüntetéshez, a különféle testcsonkító, testfenyítő, sőt még a becsületbüntetésekhez is. A középkori városi árestumban, s főként a vármegegyei, földesúri tömlöcökben végrehajtott szabadságvesztést, a körülmények szándékoltan sanyargató jellege, illetve a legtöbbször hozzákapcsolt testfenyítés miatt, – nemcsak az utókor klasszifikációs kedve, hanem a kortársak is – a „közvetett, s maradandó nyomot nem hagyó” testi büntetések közé sorolták. Hasonló indokok alapján a XVI–XVIII. századi gályarabság, a „bagnó” és általában mindenfajta kényszermunka testi jellegű büntetés volt.

[Napjaink megfigyelőjének logikusnak tetsző megjegyzése az, hogy e korszakot a testi, mi több látványosan a bűnös testen végrehajtott büntetések uralták. Valamiképpen a XXI. század elejének szakmai munkása számára magától értetődő sza-

bály az, hogy amikor „kalibrálja” a büntetési rendszert, akkor a kiindulási pont – szebben mondva, a *büntetési maximum axiómája* az adott korban általánosan elismert, értékesnek tartott emberi javaktól (értékektől) való megfosztás. Élet, testi épesség, egészség, szabadság, emberi méltóság... Mert érték a megélhető tulajdonság, s a birtoklás ’élményszerű’ megtapasztalása. Tehát a büntetés: birtokolt és/vagy élhető javaktól való időleges vagy végleges megfosztás. Egykor, főként a kezdetekben nem volt más, „csak” a lényeg: az élet és/vagy a test sanyargatása, vagy a közösség megbecsülésének elvesztése... Mint például az, hogy a rabszolga esetében, akinek egyetlen „saját értéke”: az élete és teste. Büntetni, ha nem végzetes a bűne: testi büntetéssel lehetett. A hűbéri korban a jobbágy ugyan személyében szabadabbá vált, de hiányoztak a rendszeres fogvatartásra alkalmas helyek, s ha nem tudta a testi büntetést pénzzel megváltani, testével „fizetett meg” bűnéért. Tehát minden korban a bűnök hierarchiáját a büntetések rangsora képezte le, s – történelmi távlatból tekintve – a büntetések „elvi maximuma mindig a megcélzott társadalmi csoport érték maximuma volt. „Felülbüntetni ugyanis – legalábbis elméletben – lehetetlen.]

2.1. A teokratikus államok büntető elvei és gyakorlata

ISTENI PARANCSOLATOK • TESTI BÜNTETÉSEK

Az ún. *teokratikus államok*, azaz az *istenkirályságok* voltak a legkorábbi államalakulatok, amelyekről alkalmasint a tudománynak is megbízható ismeretei vannak. Büntetéstani szempontból azért érdekesek a folyóvölgyi társadalmak (Egyiptom, Babilónia, India, stb.), mert több tekintetben *átmenetet képviseltek* a nemzeti és az állami berendezkedés között. Együtt éltek a magán – igazságszolgáltatás útján a talio és kompenzáció elvén nyugvó szankciók és a köz – igazságszolgáltatás keretében az „új” – politikai – gazdasági, vagyis a – közrendet kellő szigorral szavatoló közjogi büntetések. A helyes és helytelen magatartások megszgyéjét nem a hagyományok vonták meg, hanem a vallás. Ezzel *megszakadt a társadalom tagjainak szerves kapcsolata az életet irányító szabállyal*, ekkortól már nem (csak) az ősök szokásait kellett követni, hanem – egyre inkább – az állami parancsokat. Ennek hitelét az istenkirály, és a papság, érvényességét a fegyveres erő garantálta. A törvényt isten adta, *Hammurapi* és *Manu* „csak” a kinyilatkoztatott törvényt vésette kőbe. A társadalmi rendet szabályozó – az emberi önkény felett álló – törvény az emberiség ősi igénye, amit korábban a közösségi hagyomány nyújtott, azt immáron az uralkodó az istentől vette át.

Manu törvényeiben – a mai olvasó számára könnyen – felismerhetők a „két korszak határát” jelző rendelkezések. Az új, mereven – kasztrendszerbe – tagolt társadalmi berendezkedés, s vagyoni és testi büntetések kapcsolata egyaránt megmutatkozik pl.: a becsületsértésre vonatkozó szabályban: „Százat (ti. száz pana bírságot) érdemel az a ksatrija, aki egy bráhmint szóval bántalmaz; a vájsa százat vagy két-

százat, a súdra pedig testi büntetést.” De fennmaradt a *talio* is, például a testi sértés esetén: „Amelyik tagjával éppen megsebzí az alsó kaszthoz tartozó ember a három magasabb kaszthoz tartozókat, ugyanaz a tagja levágandó.”

Hammurapi törvénykönyvében szintén számos esetet a talio elve szerint rendez, így szabályozza a szándékos emberölést, de az építész felelősségét is. Ha az általa épített épület összedőlt és halált okozott, akkor őt magát is halállal sújtották, ha pedig az építtető fiát éri a halál, akkor az építész fiát kellett megölni ...

A teokratikus államok büntetési rendszereit alapvetően a testet sújtó büntetések uralták. Hammurapinál: a.) halálbüntetés (számkivetés); b.) testcsonkítás (szokásosan a talio elve szerint); c.) a különféle megszégyenítő büntetések; d.) a vagyoni elégtétel (kompozíció). Az asszír törvény szinte teljesen ugyanazt a rendszert követi: a.) halálbüntetés; b.) testcsonkítás; c.) botbüntetés; d.) megszégyenítés; e.) kényszermunka; f.) kompozíció összeg megfizetése.

A büntetések jellegét, s a törvényekben – mint pl.: Manu esetében – az uralkodónak címzett intelmeket figyelembe véve alapvetően kétféle „eredményt” kívántak elérni, úgymint:

- a testet sújtó büntetésektől az elrettentő;
- a kompozíciós (vagyoni) büntetésektől pedig a helyreállító hatást várták.

2.2. A „klasszikus antik” kor büntetési felfogása és büntetési rendszere

a.) Hellász büntetési rendszere

Tankönyvíróként természetesen nem lehet célunk, hogy csalódást okozzunk azoknak, akik a következőkben a megszokott, hagyományos gondolatfüzért várják arról, hogy az ókori Hellaszban ringott Európa bölcsője, s hogy filozófusaik már régen minden, az emberi lét alapkérdéseit illető kérdést megfogalmaztak, s majd minden választ megadtak. A büntetések históriájával foglalkozó tankönyvek zöme egyetért abban, hogy az ókori büntetéstan elméleti csúcsteljesítményeként Pythagorasz, Protagorasz és a szofisták megkezdte úton a betetőzést Platón és Arisztotelész munkásságában véli felfedezni. S nem véletlenül. Semmi kétség, ha a két – máig ható – alap büntetéstan felfogás forrásvidékét kutatjuk Platón és Arisztotelész gondolatataihoz kell visszafordulnunk. Különlegessége ennek az, hogy a tanító és tanítvány nézetei, legalábbis az utókor olvasatában szembefordítható. Az utókor ugyanis, mint két „homlok-egyenesen” ellentétes büntetési elmélet megfogalmazóiként tartják számon őket. Az értékelés hiteléhez legalább két további megjegyzés, pontosítás szükséges. Az első: egy általánosabb érvenyű: az antik kor minden jelesebb gondolkodójának kihívást jelentett az emberi lét alapvető törvényszerűségeire „rákérdezés”. A két szellemi óriás számára nem okozhatott gondot a válasz, legfeljebb csak a „jóról és rosszról” megfogalmazandó válasz etikai szépsége. A görög városállamok büntetési rendszere nem feltétlenül e magas elvek szerint működött... A városállam archaikus – nemzet-

ségi szankciórendszere széles teret engedett a tálío keretei közé szorított (mágn)bosszúnak, s csupán közösség elleni támadásokat torolták meg szakrális szankciókkal.

b.) A római büntetőjog története

Kezdetben, nevezetesen a *XII Táblás Törvényben* még keveredtek a magánjogi és közjogi büntetési elemek, így az archaikus korból továbbélő – átmenetet képviselő – megoldások, és az új közjogi jellegűek. Maga a törvény nyolc büntetési nemet nevesít, de – a ma olvasója számára furcsa módon – nem súlyosságuk sorrendjében: a.) anyagi kártérítés; b.) talio; c.) becsületbüntetés; d.) számkivetés; e.) halálbüntetés; f.) (rab)szolgaságra vetés. A köztársaság fénykorára – a Kr.e. I. századra – a büntetési rendszer letisztult, s egyértelműen közjogi jellegűvé vált. Elhalt a talio elve, s megszűntek a magánjogi alapú szankciók.

Nem állítható, hogy lényegesen megváltozott a szellemi (vagy a vallási) háttér, mégis a principátus korától kezdve jelentősen átalakultak a büntetési nemek és végrehajtásuk módja. A büntetéseknek tudvalevő nincs „önmozgásuk”, az értékeiket az erkölcsi szabályokból, vallási tanokból, a filozófiai tételekből kölcsönzik, s érvényesítésükhöz erőhatalomra van szükségük. Ha nem az eszme, akkor az uralom változott meg. A principátus, s majd különösképpen a császárkor központosítást, hatalom-koncentrációt eredményezett. A városállamból birodalommá növekedett 'Róma' túllépett a patriarchális paraszti idillt sugárzó „régijó szokásain és erkölcsin”, és rideg, de ésszerűen, célszerűen és szakszerűen szervezett hatalmas hivatali gépezetté vált. A büntetéstől már nem várják, hogy meggyőző, avagy helyreállító funkciót töltsön be, elég ha egyértelmű parancsot közvetít, s a magatartásokat a kívánt irányba tereli. *A büntetés: eszköz*, amely elhallgattat, s betör. Ehhez mérten szigorú, kemény, s gyakori. Az emberiség történetében valószínűleg ez volt az első alkalom, amikor a büntetés megfosztva minden szakrális, transzcendens jellegétől, pusztán a hatalomgyakorlás nyers eszközeként jelent meg. Ekként a büntetést körülvevő spirituális közeg is megszűnt. Talán meglehetősen a példa, mégis érzékletes: a köztársasági Rómában a halálbüntetés végrehajtói a lictorok voltak, a kivégzés nyilvános volt, bárdal, később karddal hajtották végre, s mindvégig – az istenek kiengeszteléséül szolgáló áldozathoz méltó – emelkedett gyászpompa övezte. A császárkorban mindezt mellőzve a carnifex (a „hentes”) zárt helyen hurokkal végzett a bűnösrel, de az is lehetett, hogy cirkuszi játékok keretében lett a vadállatok „eledele”.

2.3. A középkori büntetési rendszer évszázadai

TEÓRIA – VALLÁS • ÁLLAM – EGYHÁZ • BÜNTETÉS: KIENGESZTETÉS ÉS/VAGY
NEVELÉS • A „SÖTÉT KÖZÉPKOR” • AZ ABSZOLÚT HATALOM BÜNTETÉSI
RITUÁLÉJA: A RETTENET SZÍNHÁZA – A VÉRPAD

a.) A hűbériség kora

„Az ember rendelkezik szabad akarattal, különben fölöslegesek lennének a tanácsok, a buzdítások, a parancsok, a tiltások, a jutalmak és a büntetések” – mondta Aquinói Szent Tamás. Mindebből téves lenne arra következtetni, hogy a hűbéri Európa büntetés felfogása a kereszténység tanításából közvetlenül levezethető. Az egyháznak – kétségkívül – komoly szerepe volt, mint hosszú évszázadokon keresztül az „információk” egyedüli továbbítója, a szószékről hirdetett Ige, s a jóról és rosszról szóló példabeszédek révén. De a királyi udvaroknak nem csupán hitbéli támasza volt, hanem ennél fontosabb befolyást szerzett az írásbeliség monopóliumával.

Mindazonáltal a kora középkor büntetési rendszerére kevésbé a keresztény hit-tételek hatottak, mint inkább az új rend, a hűbériség kiépítésének igénye. Mintha a történelem ismételné önmagát: a népvándorlási hullámokkal érkezett germán, a frank, stb. népek szállásbirtokait elfoglalván saját nemzetségi – törzsi szervezetüket lassan állami renddé szilárdították. Egymás mellett élt sokáig a – „magukkal hozott” – népjog és az idegen (római, kánon) jog. A büntetési elvek atavisztikus formái: a talio, a kompenzáció és a kompozíció újjáéledtek.

A lassan és nehéz harcok árán „összehódított” központi hatalom ereje kevés volt ahhoz, hogy felszámolja a magán – igazságszolgáltatást, sőt hűbéresei megőrzése érdekében osztott privilégiumok, és immunitási jogok tovább szélesítették a magánbosszú, magánharc érvényesülésének terepét. Az egyház viszont sokat tett a véres magánharcok megfékezésére, részint az *asylum* intézménye, másrészt a *treuga Dei* meghirdetésével. Ez volt a kegyes egyház, amely a *szereget és megbocsátás* hangján szólalt meg. Volt az egyháznak egy másik, szigorúan számonkérő hangja is. A Bibliában tilalmazott bűnök elkövetői kemény evilági felelősségre vonásra számíthattak. Az isteni törvények ellen vétőknek nincs bocsánat, az Isten tekintélyének megsértőit meg kell büntetni. *A büntetés tehát nem más, mint a megbántott Úr kiengesztelése.* Ennek mértéke, az Úr megbántásával arányos: emberfeletti sérelemhez illő „emberfeletti” büntetés.

A kezdetben viszonylag kevés számú, de a hatalom érdekeit közvetlenül sértő „közbüntettek”: pl.: az árulást, a hatalmaskodást, bizonyos vallási bűncselekményeket halálbüntetés fenyegetett. A magánszemélyek elleni magánbüntettek esetére a talio elve szerinti testi büntetések szolgáltak, illetve a kompozíciós pénzbeli megváltás, ennek sikertelensége miatt újfent a testi büntetéseké lett a főszerep. A kora középkor – nagy valószínűség szerint – nem is volt olyan „sötét”. Az emberek „tűrképessége” más volt, amikor betegségek, járványok, s a hadak járása oly kö-

zelségbe hozta nap mint nap a halált, a büntetések szigora, kegyetlensége legfeljebb megközelítette a sorscsapások hatását.

A büntetésiszabást enyhítette az egyháznak az ember megjavíthatóságáról szóló tanítása. Ennek szellemében fogalmazódott a „fokozatos” büntetés és a nevelés gondolata. A három fokozatú büntetés hosszú ideig fennmaradt, nyomait még a XVIII. században is föllelni. Kisebb súlyú bűncselekmények büntetésénél az elkövetőt első ízben enyhe szankcióval figyelmeztették tette helytelenségére. A bűnismétlésnél még azonos, harmadszori elkövetésnél (mely megrögzöttségét igazolja) már jóval súlyosabb (legtöbbször halálos) büntetést kapott.

A keresztény vallás tehát egyszerre képviselte a kegyetlen retorzió eszméjét és a humánus keresztényi magatartás modelljét, melyek korszakonként különböző erővel és súllyal jelentkeztek.

b.) A humanizmus – reneszánsz és a reformáció hatása

A európai középkor egységes keresztény világképén az első repedéseket a humanizmus és reneszánsz okozta, amely az antik szabadabb embereszményt, s a földi boldogulás igenlését hirdette. A reformáció elsődlegesen a klérus ellen irányult, de nem a klérus „vesztett”, hanem az egyház, hiszen meghasadt. Bizonytalanná vált a hit, mint egyedüli iránytű: a vallásháborúkban politikai – hatalmi ügyé silányult, az inkvizíció kriminalizálta... Miközben a nagy földrajzi felfedezések – nemcsak kitágították az emberek látókörét, de átalakították Európa gazdaságát és társadalmát. Komoly társadalmi feszültségek keletkeztek: Európa az Elba folyó mentén ketté hasadt. Lettek sikeresek, nyertesek, gazdagok és másik oldalon sokak osztályrésze a kudarc, a lemaradás, a szegénység lett.

A központosító, majd a teljhatalom megragadására törekvő abszolútizmus nem kívánta megoldani a problémákat, inkább elfojtotta az ellenállást. Az antik és keleti despotizmusok után a civilizált Európa is megismerkedhetett – legalábbis ott, ahol sikerült felszámolni minden rendi-képviselői intézményt – az abszolút monarchiával, a totális diktatúra XVII-XVIII. századi kezdetleges változatával.

A büntetési rendszer diktatórikus átalakítása sem váratott sokat magára, a politikai elnyomás büntetéstani képviselőjében elterjednek a kegyetlen állami bosszút jelképező, s kizárólag az elrettentésre alapozó büntetési nemek és büntetés-végrehajtási formák. Alighanem a Fény Századának előestéjén „legsötétebb középkorát” élte Európa.

A vérpadon tortült a halál. A ’rettenet színházának’ színpadán felvonultak a különféle minősített, illetve kínzással kiegészített ún. minősített végrehajtású halálbüntetések.

3. A modern kor büntetési elméletei és büntetési rendszerei

FELVILÁGOSODÁS • BECCARIA • ABSZOLÚT ELMÉLETEK • HASZNOSSÁGI ELMÉLETEK • A BÜNTETŐ TÖRVÉNYKÖNYVEK ÉVSZÁZADA

3.1. A felvilágosodás ígérete – a klasszikus büntetésttan megalkotása

A XVII-XVIII. század a felvilágosodás korszaka, a büntetési elméletek fejlődésének második állomása és egyben egyik legnagyobb fordulópontja, amely a büntetésttan mindkét alapkérdésében újat hozott. A felvilágosodás korai szakaszában az érdeklődés középpontjába a büntetés jogosságának kérdése állt, ami érthető, hisz a feudális önkény tagadásaként a még csak elképzelhető új, polgári állam és polgára közötti kapcsolatot tisztázni kellett. Miután a szerződéses államelméletekben meglették a megfelelő megoldást, figyelmük mindinkább a büntetés céljának meghatározása felé fordult.

Büntetési elméletük a középkor büntetőjogi felfogását uraló – arisztotelészi elveken nyugvó – az egyház ideológiájával erősen átítatott abszolút teóriák kíméletlen kritikájából indult ki. *Beccaria* a relatív elmélet első nagy alakja, aki szerint „...a büntetés célja ... nem lehet más, mint megakadályozni, hogy a bűnös új sérelmet okozhasson polgártársainak, és az, hogy másokat hasonló cselekményektől tartóztasson”. Meghirdette az azóta klasszikusnak számító büntetőjogi elveket: csak a törvény szabhatja a bűncselekményre büntetést, a büntetés pedig álljon arányban az elkövetett tett súlyával, megteremtve ezzel az állampolgári jogok máig elévülhetetlen garanciáit. A felvilágosult gondolkodók érdeme az is, hogy az addig kizárólagosan erkölcsi kategóriaként értelmezett büntetésből jogi fogalmat alkottak.

A XVIII. század második felében ismét az abszolút elméletek kerültek előtérbe, egyáltalában nem véletlenül a feudális széttagoltság évszázadainak örökségét viselő – de folytonosan egységesülni kívánó – német területen. *Kant* és *Hegel* felfogása az abszolút elmélet fejlődésének teoretikus csúcspontja volt.

Kant és Hegel elmélete jelentékeny hatást gyakorolt a XIX. századi úgynevezett klasszikus büntetőjogi iskolának a büntetés céljáról vallott felfogására. A kanti-hegeli abszolút teória kiemelkedő elméleti tisztaságú és legkövetkezetesebb kifejtése ellenére is a „tegnap ideológiája” volt, így a német területeken kívül nem gyakorolt sehhol sem döntő befolyást a törvényhozásra.

Az igazán újítani vágyó reform-büntetőjogászok nem a klasszikus tanok továbbfejlesztése mentén haladtak, inkább a büntetés ésszerűségének igényéből kiindulva kezdtek újdonságokat taposni. Az ún. *relatív elméletek* közös vonása, hogy a büntetés célját általában a büntetés hasznosságában: az újabb bűncselekmények megelőzésében jelölték meg. A büntetés jövőre irányzott célja meghatározott kapcsolatot tételez fel a tett és a büntetés, valamint ennek hatása között, vagyis vi-

lágnezetileg – bár sokszor ki nem mondva – a determinizmus elvét követik. A hasznossági elméletek azonban nagyban különböznek egymástól, aszerint, hogy a büntetés célját kivel szemben – milyen módon és milyen eszközökkel - kívánják elérni. Eszerint két nagy történeti rendszer alakult ki: az általános megelőzés (generális prevenció) és a különös megelőzés (speciális prevenció) elsőbbségét hirdető elméletek.

Az *általános megelőzés* elmélete a büntetés elsődleges célját abban látja, hogy az állampolgárokat visszatartsa a bűncselekmények elkövetésétől. Első megfogalmazói: *Bentham és Feuerbach*. Bentham a büntetés külső társadalmi tartalmát, Feuerbach viszont a büntetésnek belső, az emberekben lezajló pszichikus hatását tárta fel. Bentham elmélete abból indult ki, hogy a büntetés célja a közjó, az emberek boldogságának biztosítása. A büntetésnek az a társadalmi hasznossága, hogy csak általa küzdhetők le a bűncselekmények. Feuerbach alap gondolata pedig az volt, hogy a büntetés képzetének le kell győznie a bűnelkövetést támogató képzeteket, amire persze csak akkor képes, ha a büntetést az állampolgárok zöme kedvezőlembnek tartja, mint a büntetett elkövetésében rejlő vágyak erejét.

A *különös megelőzés* elmélete a büntetés céljának meghatározásakor azt tartja lényegesnek, hogy a tettes a jövőben ne kövessen el újabb bűncselekményt. Ezen elmélet kialakítója *Grolman*. Javítási elméletét a XIX. században *Roeder* és *Ahrens* fejlesztette tovább, azt hirdetve, hogy a büntetés egyedüli célja a bűnelkövető megjavítása neveléssel és munkáltatással.

Mindazonáltal hiányzott a meggyőző szakmai- tudományos háttér (pszichiátria, pszichológia, szociológia), és a gyakorlati fedezet (patronázs, missziók, stb.), így a jogállamiság, jogbiztonság formális meglétére a XIX. század derekán gondosan ügyelő polgári államoknál nem talált meghallgatásra az ajánlott büntető eszközök rendszere.

3.2. A(jog) pozitívizmus, a kriminológiai iskolák és a közvetítő iskola szerepe a dualista szankciórendszer kialakításában

POZITIVIZMUS • KRIMINOLÓGIA TANOK • KÖZVETÍTŐ ISKOLA •
A NEMZETKÖZI BÜNTETÉSTAN HATÁSA A SZÁZADFORDULÓN

A XIX. század végére tulajdonképpen először került rendkívüli dilemma elé a polgári jogállam. Születésekor, a felvilágosodás korában tett emelkedett ígéretei (szabadság, egyenlőség, testvériség) mintha ellene fordultak volna. Szembe kellett néznie azzal, hogy más az abszolútizmus hatalmának bástyáit – előbb elvekkkel, majd fegyverrel – ostromolni, mint a tartós uralmat megszerezve, azt immáron polgár(társa)ival elfogadtatni. A bűn „rendszerváltoztatástól független” burjánzása, különösen a bűnözés új formái, az új generációk bekapcsolódása, s általában a megbomlott közrend helyreállítása összehangolt, új – büntetőjogi és közigazgatási – módszereket igényelt.

Nagy volt a hasadék a törvényi büntetőeszközök kínálata és a büntetendő tettek (tettesek) pönológiai érzékenysége között. A XIX. század európai büntető törvénykönyvei, melyek a tettarányos megtorlás elvét hirdették, s „ima-malom módjára” csak ismételték a büntető rosszállás – a bűnnel azonos mértékét hordozó – rituáléját, mégis a mindennapokban hatástalannak mutatkoztak a szokásszerű bűnelkövetőkkel (megrögzött visszaesőkkel, csavargókkal), továbbá a fiatalokkal és a mentális betegekkel szemben.

Az alkotmányi kötelezettsége miatt a társadalmi (rend és) nyugalom megővésére hivatott állam figyelme a kor forradalmian új – antropológiai, pszichiátriai és szociológiai kutatások hiteles, tudományos eredményeit alkalmazó – büntetéstan felfogása felé fordult. Roppant csábító volt az „ajánlat”: az ún. pozitivisták (Ferri, Garofalo) a büntetés(tan) történetében először nyújtottak olyan szakmailag megalapozott és meggyőzően rendszerezett ismereteket a bűnözés, a bűnös magatartás eredetéről, amely logikus és tudományos alapon egyaránt ésszerű megoldásokat javasolt a bűn, mint „társadalmi betegség” ellen.

A felvilágosodást követően, immáron másodízben, most a tudományok körében „szekularizálták” a vallás-erkölcsöt, hiszen a teológiai magyarázatú szabad akarat helyébe a természettudományos alapokon nyugvó determinista felelősséget állították, a tett helyett a tettest akarták megbüntetni. Korszakos – máig ható – jelentőségű volt az, ahogy átformálták a büntetés cél- és eszközrendszerét.

A büntetés célja többé már nem a „megbomlott jogi egyensúly” helyrebillentése, a bűnözés gátak közé szorítása, hanem a társadalom cselekvő védelme, a bűnre vezető okok feltárása révén, magának a bűnözésnek a felszámolása: a valóságos megelőzés lett. A társadalomra veszélyes emberek – állították – a tudomány eszközeivel felismerhetők, majd kiszűrhetők a társadalomból: a halálbüntetéssel véglegesen, a szabadságvesztéssel átmenetileg. Ez utóbbi esetben addig kell őket gyógyítani, vagy nevelni, amíg elvesztik veszélyességüket és újabb vétkes cselekedetük elkövetésétől már nem kell tartani.

A polgári büntetéstan legjelesebb újítása, a szabadságvesztés, a pozitivisták felfogásában érte el a legnagyobb kiteljesedését, de már nem mint önérték vált nélkülözhetlenné, hanem a személyiséget átformáló program keretként, és mint biztonsági intézkedésként.

A szabadságvesztés a pozitvista (reform) büntetéstan „keresztvize” alatt egészen mássá lett: olyan határozatlan tartamú szankcióvá vált, amelyet már nem a bűnösség, hanem a társadalomra veszélyesség miatt alkalmaznak. A tan szerint a társadalom-védelmi intézkedés mértékéről már nem a bíróság döntött volna, (legfeljebb csak „beutalt”), hanem a kezelés, átnevelés eredményességét mérő büntetés-végrehajtási intézmény. A politikai hatalom érdeklődését felkeltették az általa ajánlott célszerű és hasznos szankcionálási és végrehajtási technikák. Alapos politikai mérlegelést igényelt annak eldöntése, hogy a létező társadalmi baj, a bűnözés elleni fellépés igényel-e ilyen nyílt, mondhatni hadi kényszerintézkedéseket.

A „dicsőséges forradalommal” megkezdett út folyamatosságát – az alapvető emberi értékeket – fenntartani kívánók kerültek többségbe, s így a XX. század elejének polgári államai nem adták fel a felvilágosodás által közzétett legfőbb elvei-

ket. A helyzet ugyanakkor ellentmondásos volt, s emiatt felemás – jobban mondva: öszvér – megoldások születtek. A parlamentek a „klasszikus” büntetőjog rendszerébe sorra – rendre becsempészték a pozitivisták biztonsági intézkedéseit a csavargókra, az iszákosokra, a visszaesőkre: sorra jelentek meg a határozatlan tartamú – a megjavulástól függővé tett – szabadságelvonást kimondó törvények a munkakerülők, az iszákosok, a koldusok és csavargók ellen 1881-ben Belgiumban, 1900-ban Norvégiában, 1903-ban Svájcban. Hasonló szabályozást vezettek be a megrögzött, konok bűnözőkkel, a visszaesőkkel kapcsolatban 1902-ben Norvégiában, 1908-ban pedig Angliában.

A reform-büntetéstanak köszönhető az a napjainkig ható újítás, amely megteremtette a fiatalok (akkoriban a 12-18. életév közöttiek) különleges, nevelési szempontú, s a felnőttekétől mindenképpen elkülönített büntető igazságszolgáltatási és végrehajtási rendszerét. Mindenképpen érdemes megjegyezni azt, hogy nem a radikális reform-büntetéstan hódította meg a jogpolitika „bástyáit”, hanem a konzolidált, ún. *közvetítő iskola*. A német, németalföldi vezérkar (*Liszt, van Hammel, Prins*) szervezte irányzat elvi alapállását tekintve jóval közelebb állt a pozitivista, mint a klasszikus felfogáshoz. A két tant akként vegyítették, hogy a klasszikus iskola – tetтарыыos megtorlason alapuló – büntetési rendszerét az alkalmi, eseti bűnelkövetőkkel szemben fenntartották. Még finomítottak is a százéves koncepción. Az angolszász joggyakorlatban kiérlelődött *feltételes elítélést* ajánlották a pozitivisták által „elátkozott” rövid tartamú szabadságvesztés helyett. A megátalkodott, közveszélyes bűnözőkkel szemben viszont a tettes büntetőjogi iskola felfogásán módosítottak és a relatíve határozatlan tartamú szabadság-elvonást alkalmazták. A közvetítő iskola a két ellentétes büntetőjogi iskola között azt az arany középutat testesítette meg, amely úgy próbálta követni az idők szavát, hogy elkerülte az újat mondással általában együtt járó túlzásokat. Ugyanakkor kellőképpen érzékeny volt a politikai hatalom gondjai iránt és odaadása a megoldások kidolgozásában is tükröződött. Hozzá köthető az ún. dualista – a hagyományos büntetéseket az újszerű intézkedésekkel házasító – szankciórendszer megalkotása.

A bűnelkövetők csoportosítása és velük szemben – a közvetítő iskola által – ajánlott büntetőjogi és büntetés-végrehajtási eszközök rendszere:

- 1) Az első csoportba azokat a normális (átlagos, épeszű felnőtt) büntetéseket kellett sorolni, akik a hagyományos, tetтарыыos büntetőeszközökkel igazságosan és célszerűen sújthatók.
- 2) A második csoportba a társadalmi értékeket konokul tagadó, visszaeső bűnelkövetők tartoztak, akik vagy intézkedéssel, vagy a büntetés és az intézkedés kombinációjával javíthatók meg.
- 3) A harmadik csoportba a fiatalok tartoztak, akiket elsődlegesen (át)nevelni kellett, de semmiképpen nem (csak)büntetni.
- 4) Végül a negyedik csoportba tartoztak a mentális betegek, akik nincsenek „tudatában” tetteikkel, ezért céltalan volt büntetni őket.

BŰN- ELKÖVETŐK	CÉL	BŰNTETÉSI ESZKÖZÖK	BÖRTÖN- RENDSZER
1. ALKALMI BŰNÖZŐK 1.1. Enyhén veszélyesek	megtorlás	feltételes elítélés, magánelzárás, és rövid tartamú szabadságvesztés	magánelzárás, mert szigorúsága visszatart
1.2. Közepesen veszélyesek	javítás	viszonylag rövid tartamú, de végrehajtandó szabadságvesztés	fokozatos rendszer, de ha kell magánelzárás
2. MEGRÖGZÖTT (többszörösen visszaeső) BŰNÖZŐK	ártalmatlanná tétel, de a javítás sem kizárt	hosszabb tartamú végrehajtandó szabadságvesztés és helyette vagy utána biztonsági intézkedés	fokozatos rendszer belső differenciálással (a javíthatatlan akár egész idejét magánelzárásban töltheti)

<p>3. SERDÜLETLENEK</p> <p>Azok a 12-18. életévük közötti bűnelkövetők, akik sem jogi, sem emberiség szempontból értelmesen nem büntethetők, ezért inkább próbára bocsátásukat vagy – határozatlan tartamú – javítóintézeti nevelésüket rendelik el, illetve egyéb javító-nevelő jellegű intézkedést foganatosítanak. Szabadságvesztésre csak valóban súlyos bűntettekért ítélik őket, de ekkor is a felnőttektől elkülönített helyen és sajátos rezsimben hatják végre a büntetésüket.</p>
<p>4. ABNORMÁLIS BŰNELKÖVETŐK</p> <p>Azok a korlátozott beszámítási képességű (elmebeteg) büntetettek, akiket „viszsaesésüktől” tartva el kell szigetelni a társadalomtól ún. kényszergyógyító intézkedések révén.</p>

3.3. A totalitárius államberendezkedés szankciórendszere

A történelem valósága inkább a hatalom, mint a tudomány igényeit igazolta. Az első világháborút, a politikai radikalizmust, majd a világgazdasági válságot tünetként kísérő, hullámszerűen emelkedő bűnözéssel szemben az állami büntetőhatalom megőrizte mozgásszabadságát: ügyesen szemelgetve a közvetítő büntetés tan tétéleiből. A társadalom fokozott védelmét tartotta a legfontosabbnak, ezen belül azon-

ban a közvetítő iskola által ajánlott megtorló, illetve az átnevelésre irányuló speciális prevenció (végső soron az ártalmatlanná tételt is magába foglaló) eszköztárából már gondosan válogatott. A korabeli jogalkotás az átnevelés gondolatára kevésbé volt fogékony, viszont kapva kapott a veszélyesnek minősíthető elkövető ártalmatlanná tételén. *A harmincas évek jogszabályai széles körben állapították meg a veszélyes bűnözők javíthatatlanságát, annak ellenére, hogy e fogalom igen tágan és pontatlanul nyert megfogalmazást* (lásd például az 1930-as belga „Társadalomvédelmi Törvény”).

A biztonsági őrizet a harmincas évek Európájának általánosan elterjedt jogintézményévé vált, legalábbis a jogalkotás szintjén. De a polgári demokratikus berendezkedésű országokban, pl.: Angliában, a formális függetlenségüket komolyan vevő bírák ellenérzésekkel fogadták, és csak ritkán alkalmazták. Németország gyakorlata viszont teljesen magáévá tette a 1933-ban törvénybe iktatott „veszélyes, megrögzött bűnözők” fogalmát és ennek megfelelően a határozott tartamú szankciót.

Eszmeileg igen, de büntetéstanilag alig különbözött ettől a szovjet-típusú előbb csak ösztönösen, később hitvallásszerűen radikális bolsevik-pönológia. A vörös Oroszországban sem az idő, sem a forradalmárok felkészültsége nem kedvezett az elméleti elmélyedésnek. Valójában nem is volt mihez kötődni. A proletárforradalom félresöpörte a burzsoá jogtudományokat, a marxizmus klasszikusai pedig igencsak elnagyolva vázolták fel az új rend büntetőjogi intézményeit. A „teoretikus” Uljanov a fejlődés kívánatos tendenciáját abban látta, hogy a büntetések rendszerét a nevelő jellegű intézkedések rendszere váltsa fel, hogy széles körben alkalmazzák a feltételes elítéléseket, a szabadságvesztést szabadon, a „közösségben” végzendő munkával, a börtönt pedig nevelőintézetekkel lehessen helyettesíteni. A „népbiztos” Lenin pedig bevezette a statáriumot, a „vörös terrort”, s szorgalmazta, hogy az ellenséggel szemben minél előbb állítsa fel a Cseka a koncentrációs táborainak hálózatát.

A 20-as évek elején még mindig a hivatásos politikusok Lenin, Dzerzsinszkij, Lunacsarszkij, Kalinyin, Lacisz beszédei és írásai, valamint az *állami és párt dokumentumok helyettesítették az elméleti alapvetést*. Az 1919 decemberében kibocsátott büntetőjogi vezérelveket az Igazságügyi Népbiztosság határozat formájában jelentette meg, s amely így – legfeljebb forradalmi értelemben rendelkezett – jogszabályi erővel. Noha általános büntetőjogi utasításokat is tartalmazott, közelebb állt a mai értelemben felfogott büntetőpolitikai irányelvekhez, mint a tételes törvényhez.

A 20-as évek közepén – NEP-szerűen – ismét igényt tartottak a szakjogászok munkájára, s ez ösztönzően hatott a jogtudományra, a börtönügyi tudományokra egyaránt. Ez utóbbiaknak a húszas évek közepére eső felélédeése valódi újjászületés volt. A polgári nézetek hivatalból való és dialektikus tagadása szinte spontán módon formálta ki a szovjet büntetőjogászok alapállását. Kozlovskij, a büntetőjogi vezérelvek szerkesztője így fogalmazott: „...számunkra axióma az a tétel, mely szerint a bűnelkövető a társadalmi környezet terméke. Mi, deterministák tudjuk, hogy a bűnös cselekményei, motívumai nem tőle, nem akaratótól függenek. Ezért a kiszabandó büntetés egyedüli célja a társadalmi együttélés feltételeinek védelme.”

A Szovjet Jogtudományi Intézet által elkészített Btk. szövegéből még a büntetés fogalmát is száműzték, a „*társadalmi védekezés intézkedései*” kifejezést használták helyette. Hozzátenném, hogy a büntetés fogalmának mellőzése nem egyszerű terminológiai változtatás. Így szakít a szovjet büntetőjog a régi büntetőjog konstrukcióival, amelyekben a represszió alkalmazásának különböző kritériumai öltenek testet. A tervezet nem tette magáévá a klasszikus polgári törvényesség garanciáját jelentő „*nullum crimen sine lege*” elvét, hanem a bűnöző társadalmi veszélyességéhez igazodva, széles bírói mérlegelésnek nyitott teret és határozatlan szankció-rendszert ajánlott.

A tettesközpontú, determinista büntetőjogi felfogás egyáltalán nem volt újdonság az egyetemes börtönügyi tudományokban, hiszen a pozitívizmus szociológiai iskolája már egy negyedszázada meghirdette ezeket az elveket. A fiatal szovjet jogtudományra komoly befolyást gyakorolt mindez, különösen a pozitívizmus legfrissebb hajtása: az 1921-es Ferri-féle Btk-javaslat, holott ez Olaszországban sem lépett hatályba. A valóságban is működő modellért pedig nem kellett ilyen messzire menniük, a proletárbíróságok politikai és osztályszempontokat követő gyakorlata szintén tettesi szemléletet tükrözött. A *megkettőzött szankciórendszer* – az újra vállalt nyílt jogegyenlőtlenség – megfélemlítő és elrettentő súlyú büntetéseket alkalmazott az ellenforradalmárokkal szemben, míg a vétkes dolgozók vonatkozásában újszerű, nevelő jellegű intézkedéseket hozott – legalábbis elvben.

Az OSZSZSZK 1922. évi Btk-ja tükrözi a büntetés és a társadalmi védekezés intézkedéseinek kettősségét, de az 1924-ben kiadott Büntetőjogi Alapelvek már egyáltalán nem használták a büntetés fogalmát, akárcsak az ugyanezen évben közzétett első szovjet büntetés-végrehajtási törvény. Úgy tűnt, mintha győzött volna a szovjet pozitívista büntetéstan. Am a tartalom átformálódása vontatottan haladt. Fenntartotta az osztályszempontú megkülönböztetést: mondván, a szovjethatalom ellenségeinek megjavítása lehetetlen. Ugyanakkor a javítómunka-intézetek differenciált hálózatát hozták létre: jelesül mezőgazdasági, kisipari és gyári munkatelepeket, illetve különleges rendeltetésű elkülönítő intézeteket a fiatalok számára, és egyéb betegek számára. S a táborkok irányítása a Cseka (GPU) dolga maradt.

Az új pozitívista szovjet büntetéstan a húszas évek végére még az elmélet szintjén, kísérleti stádiumban megrekedt. Megint közbeszólt a politika, a koncepciót koncepciók elperlő sztálini uralom. 1929-ben már rendelettel terelték az egyedül helyes, a szigorítás irányába a bíróságokat: egyszerűen betiltották a rövid tartamú szabadságvesztést. Ezzel egyidejűleg felállították a Szovjetunió távoli területein a javító-munkatáborokat, az ún. lágereket. Az ide bezárt különösen veszélyesnek nyilvánított embereket szigorú elszigeteléssel és rendkívül kemény fizikai munkával akarták megjavítani. E lágerek felügyeletét az államvédelmi hatóság látta el, s ezzel kezdetét vette a hagyományosan büntető igazságszolgáltatás területén az államigazgatás végzetes erő-, és térnyerése.

Megváltozott az igazságügyi irányítás alatt álló büntetés-végrehajtás is. A harmincas évek elején mindinkább előtérbe kerültek a telep-, illetve táboroszerű elhelyezési formák. A büntetés-végrehajtás tartalma is a fonákjára fordult, a *javító-*

munka eszméjéből egyre inkább a népgazdaság érdekét szem előtt tartó (kényszer) munkáltatás lett.

Cinikus kettősség jellemzi az egész sztálini korszakot: a Szovjetunió – különösen a '36-os Alkotmány szerint – egy parlamenttel, kormánnyal, bíróságokkal rendelkező állam, ahol a dolgozók jogai fényesebben ragyognak, mint a kapitalista államokban... miközben folyt a terror. 1936-38 között többszázezer embert végeztek ki. Megszűntek a nyílt tudományos viták, eltűntek a polgári rend szekértolóivá minősített tudósok, sőt egész tudományágak (szociológia, kriminológia, pszichológia) estek áldozatul a paranoid politikának. Az „udvari” tudomány, megérezve az idők szavát, ekként fogalmaz: a szocialista társadalomban megnő az egyén öntudatának szerepe, súlyosabbá válik bűnössége, fokozottabbá felelőssége. Sztálin tételét az osztályharc elkerülhetetlen kiéleződéséről, átültették a büntetőjogba.

Az, „aki nincs velünk, az ellenünk van” logika mindenütt bűnöst látott. Az átpolitizált büntetőjogban trockistává, ellenforradalmivá, kétkulcsossá lehetett mindenki, s rettenetes bűnök elkövetőjévé lehetett minősíteni. S ezek felett az államvédelmi hatóság adminisztratív bírósága ítélezett. A rendes, hagyományos büntető-eljárás is (hozzá)torzult a politikai ügyek formájához: megszűnt a nyomozó szervek ügyészi felügyelete, a bírói gyakorlatot „kézivezérelték”, s a büntetés kiszabás szigorítására kötelezték.

3.4. A büntetési elméletek hullámmozgása a legújabb korban; a büntetési eszközök pragmatizmusa

A MEGÚJULT REFORM-BÜNTETÉSTAN • „ÚJ” KÖZVETÍTŐ IDEOLÓGIA •
PRAGMATIZMUS • A NEOKLASSZIKUS BÜNTETÉSTAN RENESZÁNSZA •
BÜNTETÉSTANI KALEIDOSZKÓP

A társadalomvédelem mozgalma is, mint a büntetőjogi reformtörekvések nagy része, Itáliából indult útjára. Alapítója *F. Grammatica* 1947-ben létrehozta a Társadalom-védelem Nemzetközi Társaságát. E programját így körvonalazta: „A büntető törvények által megkívánt cél fenntartása érdekében az államnak nincs joga büntetni, de kötelessége reszocializálni.” Ezt megelőző pedagógiai, terápiai jellegű intézkedésekkel kell végrehajtani. A rendelkezéseknek az egyes egyedhez kell igazodniuk és azok személyiségével, társadalomra való veszélyességével, nem pedig a felelősség révén okozott sérelemmel kell kapcsolatban állniuk. A társadalomvédelem intézkedéseinek az ember nevelése, gyógyítása lehet egyedül a célja, s így a reszocializációs program megvalósítása határozatlan időtartamú legyen. Ezt a vegytiszta relativista felfogást egy 1949-ben megrendezett második kongresszus azonban új szempontokkal egészítette ki és nyomatékot nyert „a társadalomvédelem és az emberi jogok létének, értékének szoros kapcsolata”, s ezáltal a jogpozitivizmus az elfogadhatóság határáig szelídült.

A harmadik kongresszuson a Társaság megoszlott. A tagok között kisebbségbe került a Grammatica vezette radikális csoport. A mérsékeltek *M. Ancel*, *J. Pinatel* és *J. Graven* nem kívánták a büntetőjog alapjait kiszolgáltatni a jogpozitvista reformtörekvéseknek. Az ötvenes-hatvanas évek fordulója óta már az *M. Ancel* vezette – magát új társadalomvédelemnek nevező – irányzat játszott döntő szerepet. Közben olyannyira megerősödött, hogy szervezett büntetéstan iskolává lett. Olyan irányzat, amely túlnőtt a büntetőjogi kérdéseken és az egységes büntetőpolitikai szemlélet jegyében munkálkodott a büntetőeljárás és a végrehajtás reformján.

Amennyiben Grammaticát és követőit a legújabb kor „mérsékelt” jogpozitivistáinak mondtuk, akkor a *Marc Ancel* által fémjelzett társadalomvédelmet korunk közvetítő irányzatának tarthatjuk. 1954-ben megjelent művében erre enged következtetni maga is: „A bíró nem arra hivatott, hogy a jó vagy rossz metafizikai problémáját megoldja, hanem a bűnös beállítottság adott jelenségét kell megítélnie, amely egy meghatározott esetben, egy meghatározott személy egyetlen cselekvésében jut kifejezésre. Nem az a lényeg, hogy megtaláljuk az abszolút büntetési mértéket, amely a hibás cselekménynek pontosan megfelel... ellenkezőleg. Olyan szankciót kell keresni, amely egyidejűleg lehetővé teszi egyfelől a megbüntetettnek a társadalomba való visszavezetését, másfelől a társadalom védelmét.” A szankciórendszer kérdésében is közbülső álláspontot foglalt el. Nem kíván kizárólag társadalomvédelmi eszközökre támaszkodni, meg akarja őrizni a hagyományos büntetéseket is. De az emberiség nevében elutasítja a büntetések és intézkedések – harmincas-negyvenes évekre oly jellemző – egymásra épülő alkalmazását.

Az új társadalomvédelem elvetette a vegytiszta pozitivista nézőpontot. Ancel nagy súlyt helyezett a szabad elhatározás képességének fogalmára, a felelősség érzetére, amellyel a bűnös rendelkezik. Az új társadalomvédelem, szemben a századforduló jogpozitivismusával nem amorális végkicsengésű. A következetes jogpozitivismus a tények talaján állva nem törődik az etika kérdéseivel. Az új társadalomvédelem ismételten beilleszti az erkölcsi értékeket a büntetőpolitikába, amelyeket a pozitivismus a célszerűség kedvéért száműzött.

A monopolkapitalizmus a gazdaságban már bevált módszerét, a beavatkozást a társadalomirányításra is kiterjesztette. A szocialista világrendszer megjelenése is oly irányba hatott, hogy a polgári állam kerülni kívánt minden nagyobb megváltoztatást. Igyekezett felismerni a belső bajokat és még problémává válásuk előtt leszerelni őket. Szimpatikusá vált a bűnmegelőzés gondolata, noha köztudott a reszocializációs programok költséges volta, hisz különleges intézményeket kell létesíteni, nagy létszámú, sajátosan képzett szakszemélyzetet kell alkalmazni és így tovább. Az ötvenes-hatvanas évek fordulóján – a tudományos-technikai forradalom korábban elképzelhetetlen üteme miatt – a politikusok hitelt adtak a kriminológia megállapításainak. A javak bőségétől, a társadalom mind nagyobb csoportjaira kiterjedő jóléttől azt várták, hogy csökkenti a szociális feszültségeket és általa magát a bűnözést is. Hitték, hogy több pénzt kell juttatni az oktatási, egészségügyi feladatok megvalósítására, a bűnmegelőzés jogon kívüli eszközeinek megteremtésére.

A valódi pozitívizmus „harmadik hullámához”: az ún. treatment, a rehabilitációs ideológia és az ún. skandináv modell tartozik.

A büntető jogpolitikát alapvetően nem a szakmai prognózisok, hanem a társadalom érdekvizonyai határozzák meg. A mérsékelt jogpozitívizmusnak nem sikerült megszereznie azt, amit Platón óta minden tudós remél, hogy az eszmei bizalomhoz a kormányzat is megkapja. Az államhatalom a felkínált tudományos program végrehajtásához rendkívül óvatosan látott hozzá. A jogon kívüli eszközök igénybevételét magáévá tette, viszont a büntető igazságszolgáltatás évszázados rendjét vonatkozott módosítani. A reformköveteléseknek csak egyes pontokon engedett. Az átalakítás homlokterébe a büntetés-végrehajtás került, s ezzel összefüggésben a büntető anyagi jognak főként a szankciórendszerre vonatkozó szabályai. A büntetőeljárás a legtöbb országban érintetlen maradt. Kivételt képez néhány észak-európai állam, ahol – pl.: az 1956-os svéd társadalomvédelmi törvényben – kísérletet tettek az ún. prognózisra alapuló büntetőjog megteremtésére, megtoldva azt a klasszikus elveket feladó (széles bírói mérlegelést biztosító) büntetőeljárás reformmal és az elítélt kezelését, gyógyítását célul tűző büntetés-végrehajtással. Innen származik a *skandináv modell* elnevezés a szakirodalomban, bár a valóság alapján inkább svéd modelltől kellene beszélnünk.

A svéd változat közeli rokonságban volt az *észak-amerikai ún. rehabilitációs ideológiával*. Az alapgondolat lényegében azonos: mindenfajta deviáns magatartást betegségként, valamiféle pszichikai-szocializációs zavar jeleként fogták fel. A büntetés-végrehajtás egyetlen feladata a betegség feltárása és megfelelő gyógy-móddal történő kezelése. A treatment elképzelhetetlen szabadságelvonás nélkül, sőt a gyógyulás programjának leginkább a határozatlan időtartamú szabadságvesztés felel meg. A szabadlábba helyezés legkedvezőbb időpontja a kezelés során derül ki, így előre, bírói ítéletben nem határozható meg. Ezzel a treatment gyakorlata túllépett a társadalomvédelem által meghirdetett elveken, és tulajdonképpen eljutott a Ferri-féle jogpozitívista büntetéstán megvalósításához. Szélsőséges kezelési modellek is születtek, melyek még az ember jogok is mélyen megsértették. Az Egyesült Államok kísérleti börtöneiben elektrosokk-kezeléssel, sőt sterilizációval is próbálkoztak.

A fenti modellek ellen a klasszikus és közvetítő iskola egyaránt éles támadást intézett. Az ösztűz először csak a treatment – költségességéhez képest – alacsony hatásfoka ellen irányult. Később, amikor az emberi jogokat sértő beavatkozásra fény derült, már a közvélemény is szembefordult a treatment szemlélettel, s aztán általában az ilyen jellegű bűnmegelőzési koncepcióval. A bűn okaira, s magára a bűnre egyaránt lesújtó mérsékelt pozitívizmus mindkét fronton vereséget szenvedett. A szociálpolitika intézményrendszere nem tudott megbirkózni az egyenlőtlenségek szülte társadalmi gondokkal. Az általános jólét növekedése mellett fennmaradtak a hátrányos helyzetű rétegek, emelkedett a bűnözők száma, gyarapodott a börtönnépeség.

A treatment megnövelte a szabadságvesztéssel járó büntetések hányadát. De a kezelési elv alapján működő büntetés-végrehajtás nem vált egyetemessé a nyugati világban: a többi fegyintézet megmaradt a hagyományos formák között, s folytatta

harcát a túlsúlyossággal. A kísérletbe bevont intézetekhez képest jelentősen lemaradtak, a feszültség a hatvanas-hetvenes évek fordulóján tetőzött, sorozatos börtönlázadások jelezték a válságot.

A közvéleményt meglehetősen nehéz volt meggyőzni e büntető igazságszolgáltatás költségének fontosságáról. Ráadásul a kísérleti intézetekben végzett hatékonysági kutatások megállapították, hogy az ideális treatment-ben részesült elítéltek inkább visszaesnek, mint a szakszerű kezelést nem kapott fogva tartottak. Csődről, bukásról beszéltek a tömegkommunikációs eszközök, s hamarosan a politikusok is. Időközben a gazdasági feltételek is megváltoztak. Az olajválság érzékeny csapást mért a költségvetésekre. Mind kevesebb pénz jutott az államkasszából a büntetés-végrehajtás számára. Csökkent a társadalom tűrőképessége, a közvélemény az átnevelési programot már nemcsak drágasága miatt nem tudta elfogadni, hanem azért sem, mert nőtt a szakadék a szabad élet romló körülményei és az eszményi börtönhelyzet között. A világpolitikai események is kedvezőtlen fordulatot vettek, előretört a politikai konzervativizmus, amely nem fogadta el a treatment büntetési ideológiáját.

A megváltozott, (új)konzervatív polgári rend igényeinek megfelelő ideológiát keresett. A büntető igazságszolgáltatás középpontjába ismét a bűnös tettet és annak veszélyességét állította, vagyis a tetтарыos büntetést nyilvánította méltányosnak. N. Morris és G. Hawkins, az irányzat jeles képviselői így fogalmazzák: „Tartózkodnunk kell a szemforgatástól: embereket azért küldünk börtönbe, mert büntettet követtek el: néha azért, mert nem tudunk velük mást tenni. Igazságtalan volna azért bezárni valakit, mert meg kell változnia ... a büntetés nem kúra, hanem a büntetőjog gyakorlásából eredő feladat.”

A neoklasszikus iskola eléggé borúlátó. Képviselői szerint a bűnözéssel meg kell tanulnunk együtt élni. A megtorlásban látják az általános és különös visszatartó erő egyidejű megvalósulását. Természetesen ez a megtorlás nem azonos a büntetőjog sötét évszázadainak bosszúra alapozott szankciójával. Aki a XX. században a megtorlás híve, nem antihumánus. Mi sem bizonyítja ezt jobban, hogy a neoklasszikusok legharcosabb szószólói csökkenteni akarják a szabadságelvonnással járó büntetési formákat, a hatástalan és drága rövid tartamú szabadságvesztést pedig fel kívánják cserélni egyéb büntetésre, illetve próbára bocsátásra. Föllépnek a hosszú időtartamú szabadságbüntetések ellen is. A neoklasszikus angolszász büntetőjogászok ennél tovább mentek. Sajátos keverék-ideológiát hoztak létre: a neoklasszikus alapokat treatment-elemekkel vegyítve. A személyiség befolyásolása érdekében keresik a szabadságelvonnás nélkül megvalósítható átnevelés feltételeit. A klinikai pszichológiáról áttértek a szociálpolitikai jelleg gondozására, mely nagy gyakorlati segítséget jelent. Az új követelmények jegyében átalakították a próbára bocsátás századforduló óta meglévő intézményét. Megszervezték a próbára bocsátottak otthonát, amely nem átmeneti szállás, hanem nevelő – szakképző intézet. A próbára bocsátáshoz kapcsolódóan ún. nappali központokat hoztak létre, ahol az elítéltnak mindennap meg kell jelennie, a számára kijelölt munkát el kell végeznie, és különböző egyéni, csoportos foglalkozásokon kell részt vennie.

Egészen más történeti okból, de a beavatkozó paternalista (poszt)kommunista államok bukása után a közép- és kelet európai országokban a büntetőszankciórendszer újjáépítését rendszerint azzal kezdték, hogy elméletileg visszabontották a klasszikus alapokig. Emiatt is a 90-es évek Európája a neoklasszikus büntetéstan reneszánszát élte át.

